PREFACE.

So conservative and narrow we have been in our study of Sanskrit Kavyas that our choice is limited down to about a dozen principal kavyas and the result is that other kavyas even of the highest merit are allowed to fade out of the picture. Specially towards the rich treasure of Pali and Prakrit literature our attitude has been that of a culpable apathy. But for the devoted labours of the Western Savants, the literary gems of Pali and Prakrit should have been lost to the world beyond recovery. It is high time that we should turn to this neglected branch of our literature. I therefore heartily appreciate the efforts of Pt. Mathura Nath Shastri who first brought out a good edition of the *Gathasaptashati* the great Prakrit anthology of Hala with a Sanskrit rendering in metrical form of the original Prakrit verses and a new commentary on the same by himself.

Now for the benefit of our University and college Students he has just taken out a selection of 133 stanzas from the *Gathasaptashati*. I am sure that it will fulfil a very useful purpose and meet a longfelt demand. A word of apology however may not be out of place here to justify the principal position given to sanskrit rendering of the gathas which in their original prakrit form appear only in foot notes. To anyone who is acquainted with the condition of our University Students, the practicability of this arrangement will atonce be evident. The study of Pali & Prakrit has no place in our University courses of studies or if it has in some cases as an optional subject, it only serves a decorative purpose for the University Calendar. As it is the interest in Pali and Prakrit literature can be created through Sanskrit link only and hence the importance of Sanskrit rendering.

the study of Sanskrit & Prakrit in form of Sanskrit rendering of the *Gathasaptashati* and the present selection from the same, and hope that both of these will fulfil their object.

Meerut
17 Oct 1935

Dharmendra Nath Shastri
Professor Meerut College
Convener Sanskrit Board of
Studies, Agra University

---

* गृहिण्या महानसकर्ममसीमलिनितेन हस्तेन ।
स्पृष्टं मुखमुपहसति हि चन्द्रावस्थां गतं दयितः ॥

FOREWORD

TO

The main Edition

—:—

The following pages embody the text of 'Sanskrit Gatha Saptashati with a new commentary entitled Vyangya Sarvankasha in Sanskrit by Bhatta Mathura Nath Shastri of Jaipur The text of the work is a free Sanskrit rendering in metrical form of the original Prakrit verses attributed to the great royal poet Hala or Satvahana of the Andhra dynasty The present edition comprises the Prakrit Gathas of Hala a literal Sanskrit translation a free metrical version in Sanskrit and a new Sanskrit commentary

The GathaSaptashati is an anthology in Maharashtri Prakrit of above 700 erotic verses in the Arya metre and occupies a unique place as a lyrical poem in the History of Sanskrit Poetry The compilation was made by King Hala and contains a number of verses of his own but the greater portion of the work represents the l bour of other lyrical poets of the age th n m s u some having been mentioned (with doubtful ac ura y in se r l cases) in sub qu nt o 1 1 nt n Al ost ll the v rses howev r ar ja ily t p ac ful f esh and vivid

The popularity of the work may be inferred from the fact of its having been widely commented upon So far as our present knowledge goes there were no less than eighteen commentaries on the work some of which were really good and useful *The present commentary by Pandit Mathura Nath* is an addition to this number but a wel come addit ion Coming from the pen of a scholar who is himself a poe of great eminence it is naturally free as much from the rigidity as from the looseness and slip shod character which we have come to associate with the ordinary commentaries on poetical works in Sanskrit Written in an elegant and flowing styel it has tried to keep in view when interpreting the text, the requirements of artistic and asthetical sense *And it may be hoped that this will be* found to be greatly helpful in the appreciation of the poetical flavour of the original verses

Gov rnment Sanskrit Coll ,- BLNAPES } Sd GOPI NATH KAVIRAJ

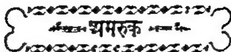
Principal

॥ श्री ॥

प्राक्कथनम्

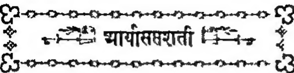
हालोपनामकसातवाहनसङ्कलिता गाथासप्तशती भारतीयसाहित्ये प्रधानं स्थानमधिकरोति। न केवलं प्राकृत-काव्येष्वेव, विबुधविश्रुतेषु संस्कृत काव्येष्वपि एतत्तुलनाया काव्यं गाथायापि कर्नचिदधिगतम्। इयं हि सप्तशती 'मुक्तक' पद्यानां संग्रहः। *मुक्तकं हि तद् भवति यदि पूर्वापर कथासम्बन्धं विनापि स्वतन्त्रतया पाठकानां मनसि रसं सञ्चारयितुं भवेत् समर्थम्। पूर्वापरसम्बन्धं विना केवलमेकमात्रं पद्यं सदैव चित्ताकर्षकं भवन् यत्न हि तत् सर्वात्मना विशेषेण रसनिर्भरं च भवेत्। प्रबन्धकाव्येषु (काव्य नाटकादिकाव्येषु) रोचकतमस्य कथानकस्य नैपुण्येन निर्वाहे कृते पाठकस्य मानसं कथारसनिमीलितया सामान्येऽपि पद्ये गुणदोषादि विचारविषये प्रायः शिथिलमेव भवति। तत्र हि पूर्वापरसम्बद्धा कथैव तथा वशीकारिणी भवति यथा कथोत्तरघटनाऽऽस्वादाय उत्कण्ठितचेतसा पद्यानां गुणदोषाभिविचारं परित्यज्य आगामिकथाऽवगमार्थमेवाऽग्रेसरं भवति। मुक्तकानि तु प्रत्येकपद्यान्येव स्वतन्त्राणि भवन्तीति स्वरूपेणैव आलुप पाठकानां मनस्यन्नेव साभिनिवेशा भवन्ते, न तत्र कथा सहायिका भवति। अत एव मुक्तककाव्यं यावत्किञ्च व्यङ्ग्यार्थचमत्कार पूर्णं गुणनिर्भरं लघुस्वरूपं च न भवति न तावत्तत्र सफलता प्राप्यते कविना। आचार्यैश्च साहसोत्तरम्– य महाकविप्रवरा एवंविध रचनाभिरेव भवन्तीति।

* 'पूर्वापरनिरपेक्षेणापि हि येन रसचर्वणा क्रियते तदेव मुक्तकम्।' ध्वन्यालोकलोचनम्।

गाथासप्तशतीं विहाय संस्कृतभाषायां यानि किल प्राचीनानि मुक्तककाव्यानि प्रसिद्धानि तेषु हि अमरुकशतकम् आर्यासप्तशती चैव सुप्रसिद्धे । अमरुकशतकं हि अमरुकनाम्नो नृपस्य कस्यचिद्राज्ञः शरीरे परकायप्रवेशविधया प्रविश्य भगवता शङ्कराचार्येण निर्मितमिति पण्डित समाजे प्रसिद्धम् । उक्तं चापि अमरुकशतकटीकाकारेण देवयक्षरेण—' क मे मन्दा बुद्धिः क च रसमयं शङ्करवचः ' ।

भगवतः शङ्कराचार्यस्योद्भवसमयः ८४५ समो विक्रमसंवत्सर इति यज्ञेश्वरपण्डितेन ' आर्यविद्यासुधाकरे ' साधितम् । कथं चेन्मते तु शङ्कराचार्यस्य समयः ख्रिष्टस्य सप्तमी शताब्दी । यत्किञ्चिदस्तु-अयं गाथानिर्मातुः शकप्रवर्तकात् शालिवाहनान्न स प्राचीन इति तु निर्विवादम् । एतन्निर्मितममरुशतकं संस्कृतसाहित्ये मन्दं गौरवमधिगच्छति । अमरुकतुलनायां कश्चिदन्यो मुक्तकनिर्माता नासीत्तस्मिन् समये इति बभूव प्रसिद्धं सहृदयगोष्ठ्याम् । अस्य हि एककं पद्यं शतप्रबन्धकाव्येभ्योऽप्यधिकमभिमन्यते स्म सहृदयैः । अत एव हि चिरन्तनी प्रसिद्धिः अमरुककवेरेकः श्लोकः प्रबन्धशतायते । ध्वनिस्थापकः श्रीमान् आनन्दवर्धनाचार्योऽपि अमरुककवेरेव मुक्तकपद्यानि सर्वोत्तमानि परिगणयामास । एतानि हि मुक्तकानि शृङ्गाररसस्य भावस्य चोदाहरणतया सर्वत्रैव साहित्ये सुप्रसिद्धानि । एवं किल अमरुको मुक्तककाव्यविषये सर्वनिमुक्त स्थानं प्राप्याऽपि गाथासप्तशत्याः समीपे ऋणी सम्पद्यते । यतो हि स्थाने स्थाने अमरुकेण गाथानामर्थं अविकलमुपजीवितम् । ये किल महोदया एतद् द्रष्टुमिच्छन्ति ते मत्सम्पादित संस्कृतगाथासप्तशत्याः भूमिकायां सोदाहरणं सप्रमाणं चैव द्रष्टुं शक्नुयुः । विस्तरभयान्नात्र तदुद्धारः क्रियते ।

द्वितीयं लावण्यपूर्णकाव्यम् आर्यासप्तशती । अस्याः निर्माता बङ्गदेशीयः श्रीगोवर्द्धनाचार्यः । अस्य हि प्रतिज्ञा आर्येतरविषम् [illegible] [illegible] । अत्रे हि शृङ्गाररसवर्णनमायामद्वितीय [illegible] [illegible] [illegible]गोविन्दकथा अयदेव [illegible]— शृङ्गारोत्तर[illegible] [illegible] आपि न [illegible] । [illegible] गोवर्द्धनाचार्य[illegible] [illegible] । अयं स्वमुखेन [illegible]

'मसृणपदरीतिगतय सज्जनहृदयाभिसारिका सुरसा ।
मदनाद्वयापनिषदो विशदा गोवर्द्धनस्यार्या ॥'
'कवितमरसिंहनादः स्वरानुवादः सुधैकसंवादः ।
विद्वद्विनोदकन्दः सन्दर्भोऽयं मया सृष्टः ॥'

[illegible] आर्यासप्तशती [illegible] तु [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

विहारीसतसई

संस्कृतकाव्याम्बुराशीय परस्तान्निर्मितं व्रजभाषामयं मुक्तककाव्यं 'विहारीसतसई'। एतस्याः सप्तशत्याः हिन्दीसंसारे कीदृशी प्रतिष्ठेति अस्मिन् समये शिक्षितमहोदयेभ्यः कथनस्यानावश्यकता। सर्वत्रापि साहित्ये सेयं साम्यरूपेण परिगणिता। प्रसिद्धं पण्डितैरेतस्याः उपरि बहुसंख्यका टीका निर्मिता। नानाविधविविधाभिर्व्याख्याभिः नानाविधैर्मर्मज्ञैरस्याः प्रकाशिता। हिन्दीसाहित्यमहारथिभिः सेयम् 'अमरकामधेनु' इत्याख्यायते। एकैकमस्याः पद्यं शर इव सहृदयानां हृदये घातमिव दधाति। तेन हि स्वत एव मस्तकमाकम्पते।

वर्तमानयुगे शृङ्गारमयानि काव्यानि हेयदृष्ट्या वीक्ष्यन्ते शिक्षितमहोदयैः। परमस्मिन्नेव युगे सेयं सप्तशती सहृदयानां तथा प्रीतिपात्रं बभूव यथा बहूनि वर्षाणि यावदस्याः एकैकपद्यस्यालोचना प्रसिद्धप्रसिद्धमासिकपत्रेषु प्रकाशिताऽभवत्। किं बहुना-अस्याः कतिचित्पद्यानामेव टीकां विलिख्य स्वर्गीय पं० श्रीपद्मसिंहमहोदयः सुमतिमण्डितः 'मङ्गलाप्रसादपारितोषिकं' प्राप। अस्मिन्किल सेयं सप्तशती हिन्दीसाहित्यस्य उच्चतमपरीक्षासु पाठ्यत्वेन नियता। अस्तु व्रजभाषासाहित्यस्य सर्वस्वभूता सेयं सप्तशत्यपि प्रधानतया गाथासप्तशतीमालम्ब्यैव लोकानां हृदयान्यावर्जयामास। यत्र यत्र अलौकिकचमत्कारकारिणी काचिद्रचना दृष्टिपथे आगच्छेत् सूक्ष्ममवधाने दत्ते तत्र तत्रैव गाथासप्तशत्याः कल्पस्तत्र सुस्पष्टमवभासितो × भवेत्। प्रसिद्धमस्ति सहृदयसमाजे यद् विहारिसतशत्याः –

---

* 'सतसैया को दोहरा ज्यों नावक को तीर'।

× ये महोदया विहारिकाव्ये गाथार्थोपजीवनं द्वयोः सप्तशत्योस्तुलनां च द्रष्टुमिच्छन्ति तैर्मन्निर्मिता स० गाथासप्तशती तद्भूमिका च द्रष्टव्या।

"नहिं पराग नहिं मधुर रस नहिं विकास इहिं काल।
अली कली ही सों बँध्यो आगें कौन हवाल ॥"

इत्येकमात्रमेव पद्यं महाप्रभावशालिनम् आम्बेरधराधीश्वर श्रीमन्त जयसिंहमहाराजाधिराजमप्यनुरागाबद्धमाकरोत् । एकमात्रेणानेन पद्येन पुनरस्य श्रीमानम्बरधरणीपुरन्दरो बिहारिणे प्रभूतं पारितोषिकमयच्छत् सतसईनिर्माणाय चात्यादृतोऽधिकार । एतद्धि पद्यं सप्तशत्यामपि बिहारीसतसर्यां शीर्षस्थानीयं परिगण्यते । इत्थं तदिदमपि पद्यं गाथासप्तशत्यरसपानानुभवीव बिहारिणा निर्मितमिति स्पष्टं हिन्दी महारथिन एव स्वीकुर्वन्ति । सार्धं किञ्च प० पद्मसिंहमहाशयेन यत्—

'ईषत्तापविकासं यावन्नाप्नोति मालतीकलिका ।
मकरन्दपानलोलुप मधुकर किं तावदेव मर्दयसि ॥'

(जाव ण कोसविकासं पावइ ईसीस मालईकलिआ ।
मअरन्दपाणलोहिल्ल भमर तावच्चिअ मलेसि ॥ ५।४४)

इति गाथाश्लेषेण पूर्वोक्तं दोहापद्यं निर्मितमिति ।

गाथासप्तशती

एवं किञ्च सर्वं स्पष्टार्थी सर्वेषामपि मुक्तककाव्यानामादिभूता उपजीव्या च सिद्ध्यति । महाकविना [illegible] कण्ठाभरणे प्रोक्तम्—

' छायोपजीवी पदकोपजीवी पादोपजीवी सकलोपजीवी ।
भवेदथ प्राप्तकवित्वजीवी स्वोन्मेषतो वा भुवनोपजीव्य. ।

तत्र भुवनोपजीव्यो भगवान् व्यासो निर्दिष्टस्तेन । ततश्च भुरक काव्यानामपि सेयं सप्तशत्येव सर्वोपजीव्येति स्वीकर्तव्यमेव भवेत् ।

इयं हि सप्तशती प्राकृतभाषायाश्चरमोत्कर्षकाले निर्मिताऽभवदिति सहृदयानां प्रत्यक्ष स्यात् । यतो हि सपत पुरातनी सेयं संस्कृतभाषा साहित्यविषये शनैः शनैस्तामनुसृत्य प्राय यथाऽस्यास्तुलनायां भ कापि भूमण्डलस्य भाषा (मध्ययुगे) स्थातुमशक्नुत् । ततया माधुर्य च गौरव च साहित्यवैपुल्य च सौष्ठव च सर्वैरेव मार्मिकैस्तस्मिन् समये स्वीकृतमासीत् । तत्रैव जनया सह केवल साधारणलोकानां व्यवहार मात्रसाधिकाया प्राकृतभाषाया का नाम तुलनाकथा समभवेत् ? किन्तु विशिष्ट नियमानुसार यस्मिन् समये प्राकृतभाषा व्यवहारभाषात्व विहाय शनैः शनैः साहित्यसिंहासनमध्यारूढा, सहृदयश्रुतिप्रियानां महाक वीनां चादरभूमिरभूत् तस्मिन्नेव समये सेयं प्राकृतभाषा संस्कृतभाषाया स्पर्धाय पदमग्रे व्यधात् । सर्वैव किम् बहुभि कविभिस्तु तस्मिन् समये प्रमाणमपि प्राप्त यत् साहित्यविषये यथा प्राकृतभाषा मधुरा न तथा संस्कृत मिति । प्राकृतभाषावनितानामवर कवीनां सेयं समनिश्चयद्रूपम् नासित । यः किञ्च संस्कृतभाषायाः किन्तु गूढम्या समभ्यस्ते इत्येतदपि प्राकृ प्रमाणानामनुगम्यमाना नावरिष्ट एव । यायावरमुद्भूय राजशेखरमहाकवि का वा संस्कृत्या न जनीयान यस्य हि काव्यमीमांसाप्रमीति हृदयकाव्यानि कारयमीनानि निपुण चाहि व्याकरण । सर्वाणि मार्मिकान् वशीकरोति । स्वकाव्यसदृशा मार्मिका यदि संस्कृतानुचनायां प्राकृत प्रशंसति ।
यदा –

* 'परुसा सक्कअबन्धा पाउअबन्धो वि होइ सुउमारो ।
पुरुसमहिलाणं जेत्तिअमिहन्तरं तेत्तिअमिमाणम् ॥ '

(कर्पूरमञ्जरी)

× ' ललिए महुरक्खरए जुवइजणवल्लहे ससिंगारे ।
सन्ते पाइअकव्वे को सक्कइ सक्कअं पढिउम् ॥ '

(वज्जालग्ग)

प्रमस्येदृशस्यैव कारणात् प्राकृतभाषायां गाथासप्तशतीप्रभृतीनाम् मुक्तककाव्यानां सृष्टिरासीत् । अस्याः सप्तशत्याः सप्तशतमितेष्वपि पद्येषु एकमपि पद्यं तादृशं नास्ति यद्धि कस्मिंश्चिदपि चमत्कारेण विरहितं भवेत्। प्रथमकस्य (ध्वनि) व्यङ्ग्यार्थस्य प्राचुर्यं दृश्यते। यदि पुनः प्राकृतभाषायाः कृते यशोऽर्जनसमयमासीत्तस्मिन् समये तु संस्कृतभाषायाः परमोत्कर्षो भवदेव यः यस्मिन् काले च प्राकृतभाषा तिरस्कृताऽभूत् संस्कृतस्य च पुनरपि पूर्ववत् प्रतिष्ठितकम् प्रावर्तत तस्मिन्नपि समये प्राकृतभाषायाः प्रभावः पूर्ववदेव संस्कृतस्योपरि ज्ञातुमधिकारः। अत्र एव हि संस्कृतभाषायाः पाठकानां कृते—आनन्दवर्धनाभिनव-मम्मटरुद्रट-विश्वनाथप्रभृतिभिः स्वस्वसाहित्यनिबन्धेषु सर्व सप्तशती गाथाः समुद्धृताः। कर्पूरमञ्जर्यादिभिः स्वग्रन्थेषु सर्व सप्तशती सुबहु प्रशंसिता। अत्र वदन्ति यथा —

---

* परुषाः संस्कृतबन्धाः प्राकृतबन्धोऽपि भवति सुकुमारः ।
पुरुषमहिलानां यावदिहान्तरं तावदेतयोः ॥

× ललिते मधुराक्षरे युवतिजनवल्लभे सशृङ्गारे ।
सति प्राकृतकाव्ये कः शक्नोति संस्कृतं पठितुम् ॥

* 'परुसा सक्कअबन्धा पाउअबन्धो वि होइ सुउमारो ।
पुरुसमहिलाणँ जेत्तिअमिहन्तर तेत्तियमिमाणम् ॥ '

(कर्पूरमञ्जरी)

× 'ललिए महुरक्खरए जुवइजणवल्लहे ससिंगारे ।
सन्ते पाइअकव्वे को सक्कइ सक्कअ पढिउम् ॥ '

(वज्जालग्ग)

एतस्मादेव कारणात् प्राकृतभाषायां गाथासप्तशतीमहत्तानाम् सुरमकाव्यानां सृष्टिरासीत् । यस्याः सप्तशत्याः सप्तशतसंख्याकेषु पद्येषु एकमपि पद्य तादृशं नास्ति यदि कस्मिन्नपि चमत्कारस्य विरहितं भवेत् । प्रत्येकपद्य (ध्वनि) व्यङ्ग्यार्थेन मधुरं द्योतति । यदि पुनः प्राकृतभाषायां कृतं धर्मोत्कर्षमयमासीत्तस्मिन् समये तु तस्याः सप्तशत्याः प्रसादो भवेदपि परं तस्मिन् काले न कृतमस्याः निरुद्धोऽभूत् । स्तूसाम्राज्य च पुनरपि पूर्ववत् निष्कण्टकम् प्रावर्तत तस्मिन्नपि समये सप्तशत्याः अस्याः प्रभावं पूर्वरूपस्य सहृदयानां मानसमर्थयत्कर । अत एव हि संस्कृतभाषायाः धुरन्धरैरपि— आनन्दवर्धनाचार्य-मम्मटभट्ट-विश्वनाथप्रभृतिभिः स्वस्वसाहित्यनिबन्धेषु सव सप्तशत्याः गाथाः समुद्धृताः । बाणराजशेखरादिभिः स्वग्रन्थेषु मम सप्तशती सुष्ठु प्रशंसिता । अत हर्षचरिते बाणः —

---

* परुषा संस्कृतबन्धाः प्राकृतबन्धोऽपि भवति सुकुमारः ।
पुरुषमहिलानां यावदिहान्तरं तावदनयोः ॥

× ललिते मधुराक्षरे युवतिजनवल्लभे सशृङ्गारे ।
सति प्राकृतकाव्ये कः शक्नोति संस्कृतं पठितुम् ॥

' भनिनामिनमग्राम्यमकरोत्सातवाहनः ।
विशुद्धजातिभिः कोषं रत्नैरिव सुभाषितैः ॥ '

भोजेन तु सरस्वतीकण्ठाभरणे प्रसङ्गानुसारं प्रायः सेयं गाथा सप्तशती समुद्धृता । यत्र हि हेतुरस्या सप्तशत्याः गुणगणा एव । तत्रोऽपि यानि सप्तशतं सप्तशतगाथाकानि पद्यानि उपभाषणानीति निर्वर्ण्य इव सप्तशती सकलेऽपि भारते सुप्रसिद्धा + ।

सातवाहनः

अस्याः सप्तशत्या निर्माता नैकः कविः । सातवाहनस्य येन किल तस्मिन् समये सुप्रसिद्धा प्राकृतकवय आसन् तेषां सर्वेषामेव स्वपद्यानि स्वयम् । किन्तु यस्य शालिवाहनस्य नाम्ना सेयं सप्तशती प्रसिद्धा स हि एतस्याः केवलं सामग्र्याः सङ्कलनकर्ता । एतत् सप्तशत्याः प्रत्येकशतकस्यान्ते लिखितम् - 'कविवत्सलहालविरचिते ।

कविवत्सलः हाल-सात-शालिवाहन इत्याद्युपनामकः सातवाहनः भूपतिः दक्षिणप्रदेशे प्रतिष्ठान नगरस्याधिपतिरभूत्, यदि 'मान्यः' नाम्ना चिह्नमूलेन परिचीयते । अस्यैव सभायां बृहत्कथानिर्माता गुणाढ्यः कातन्त्रव्याकरणनिर्माता शर्ववर्मा इत्यादयो महाविद्वांस समभवन् । अयं हि प्राकृतकवीनां कृते कल्पतरुरिव समभूत् । विक्रमा

+ ' सत्त सताइं कइवच्छलेण कोडीअ मज्झआरम्मि ।
हालेण विरइआइं सालंकाराण गाहाणम् ॥ ३ ॥ '

त्येन यथा संस्कृतकस्य सनादरता तथा अनेन प्राकृतकवीनां समादर
स्ता प्राकृतभाषाया सर्वत्र प्रचार कृत । यथा सुप्रसिद्धमिदं प्राक्
रस्वतीकण्ठाभरणे—

'के नासन्नाढ्यराजस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः ।
काले श्रीसाहसाङ्कस्य के न संस्कृतभाषिणः ॥'

यादवराज शालिवाहन । साहसाङ्को विक्रमादित्य ' इति टीकाकारो
निधापितः ।

महाप्रभावशालिना प्राकृतमितकस्य यस्य समाप्तौ च ये कवय
रस्वराज्ञस्तया तत्कृता समभवन् तेषां सर्वेषामेव काव्यस्येतत्र कृत्या
तो मध्यतः इदं सप्तशती सगृहीतापि स्पष्टं प्रतिभाति। अन्यथा सकल
न्यापि हस्य सातवाहनो नासि। यतो यस्यां सप्तशत्यां सातवाहनस्य
श्चिन्नमस्य नृपस्यापरि गाथानि पद्यान्युपलभ्यन्ते । नहि कीदृशोपि कोपि
ातुर पुरुष स्वकृतस्यैव स्वमूनामभेवरूपेण निबध्नीयात् । तर्हि तानि
ात्मन्दनो तस्यौ राजा स्वगुणेन स्वनाम्ना गाथेमिति को वा सावधान
श्रीनिदत ?

' आपन्नानि कुलानि द्वावेव इह विन्दन्ति नतम् ।
गौर्याश्च हरपादिताश्च नाभिरथनन्दन ॥ -।६७ ॥

[illegible] ति [illegible]
यदि यत [illegible] पुस्तक [illegible]
रस्य पाठः । इति । तत्र—[illegible]
[illegible]

यते । सङ्कलनकर्ता अथ कविश्च कदाचित् श्रीपालितनामा भवेदिति बहूनामनुमानम् । यतो हि अभिनन्दकृते रामचरितमहाकाव्ये—' हाले नोत्तमपूजया कविवृष श्रीपालितो लालित ' इत्याद्युपलभ्यते ।

इयं सप्तशती सातवाहनस्य यौवनकाले सङ्कलितेत्यपि लिख्यन्ति । यतो ह्यस्यां प्राधान्येन शृङ्गाररस एव सर्वत्र परिलक्ष्यते । यद्यपि तस्मिन् समये साहित्यसेवकानां रुचिरेव तादृशी बभूव परं यादृशशृङ्गारवर्णनम् अत्रोपलभ्यते तादृशं हि यौवनकाले एव कश्चिदभिरोचयेत्, नाऽन्यकाले । अस्यां यद्यपि प्राधान्येन शृङ्गाररसमयकाव्यान्येव सन्ति तथापि नीत्युपदेशाः, प्राकृतिकवर्णनानि, आचारसूचिका अन्या अपि सरससूक्तयो बहुशः प्राप्यन्ते । एतस्मादेव कारणात् एषा सप्तशती न केवलं प्राकृतसाहित्ये एव अपि तु संस्कृतसाहित्येऽपि सुस्थिरं सम्मानं लेभे ।

गाथारत्नसमुच्चयः

किन्तु या गाथासप्तशती पूर्वोक्तया रीत्या पाश्चात्यप्राच्यमनीषिणां गुणश्लाघ्या, सा संस्कृतकाव्यविद्भिः अत्यन्तादरभावेन परिगृहीतापि बहूनाम् अप्रचलिता । मम दृष्ट्या तु एतस्येदमेव कारणं यत् इयं सप्तशती प्राकृतभाषायामस्ति । प्राकृतभाषा च सांप्रतमप्रचलितत्वात् दुर्बोधा निरवगाहा च । संस्कृते तु याऽस्याश्छाया (अनुवाद) भवति सा तु न सरसा । अत एव एतस्यां मनोयोगोऽपि न भवति । विशेषतश्च सेयं रससरणी शृङ्गारमयी । अत एव पाठ्यकोटौ इमां स्थापयितुं न प्रभवन्ति शिक्षाधिकारिणः । किन्तु अस्यां सप्तशत्याम् प्राकृतिकवर्णनानां नीतेश्चापि वर्णनं सुबहुलतमं बहुशोपलभ्यते । घोरं शृङ्गारं परित्यज्य अस्या

सप्तशत्या यद्विधा गाथा समुद्धृत्य चेदयं सज्जन प्रकाशयेत तर्हि संस्कृताभ्यासिनामुपयुक्तं स्यादित्यभून्मे विचार ।

अस्या सप्तशत्या मयैव संस्कृतपद्यानुवाद" संस्कृतगाथासप्तशती नाम्ना निर्णयसागरयन्त्रालये साम्प्रतमेव प्रकाशित येन सह पद्यार्थसमर्पकरा मार्मिका मञ्जिमालता नवीना टीकापि मुद्रिताऽस्ति । एतस्य ग्रन्थस्य प्रथमपरिचयम् (Foreword) गवर्नमेन्टसंस्कृतकालेजाध्यक्ष प्राच्यविद्यापारगमिभि श्रीमद्गोपीनाथकविराजमहोदयैर्लिखितम् । गाथासप्तशत्या हालस्य च विषये बहुतरं परिज्ञानं सर्वाणि इत्या तद्भूमिकायामेव प्रकाश्यते ।

वसन्तपञ्चमी १९९१वि० | भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री
जयपुरराजकीयसंस्कृतकालेजसाहित्यप्रधानाध्यापक

॥ श्री ॥

गाथारत्नसमुच्चयः

[१]

प्रमथपते रोषारुणगौरीमुखचन्द्रसंचरत्प्रतिमम् ।
कल्पिताऽर्घसरसिरुहमिव सन्ध्यासलिलाञ्जलिं नमत ॥१॥

सन्ध्या तथा प्रणयिजनयापोऽप्ययं प्राणेश मां विहाय कथमन्यां ध्यायतीति रोषेण अरुणं यत् गौरीमुखं तदेव चन्द्रः तस्य संचरन्ती संक्रामन्ती प्रतिमा प्रतिबिम्बो यत्र । अत एव कल्पितार्घसरसिरुहमिव रोषमुखप्रतिबिम्बव्याजेन गृहीतार्घकमलमिव प्रमथपतेः शिवस्य सन्ध्याकालिकं सलिलाञ्जलिं यूयं नमत ॥ भगवन्तं शिवं प्रातः सन्ध्योपासनं दृष्ट्वा गौरी मनसि सदहत् आशा यदयं मां विहाय अन्यां स्त्रियं ध्यायति । अत एव कोपेन तस्या मुखमरुणमभवत् । तन्मुखस्य च प्रतिच्छाया शिवस्य अर्घाञ्जलौ प्रतिबिम्बिता । तया च तोये सलिलाञ्जलिना प्रतीतोऽभवत् यथा अर्घाञ्जलौ रक्तकमलं विन्यस्तं भवेत् । सूर्याय अर्घप्रदानसमये जलाञ्जलौ पुष्पं विन्यस्यत इति सदाचारः । तदत्र-एतादृशं भगवतः शिवस्य सन्ध्यासलिलाञ्जलिं नमत ।

प्राकृतगाथा '

पसुवइणो रोसारुणपडिमासंकन्तगोरिमुहअन्दम् ।
गहिअग्घपङ्कअं विअ संझासलिलाञ्जलिं णमह ॥ १ ॥
(पशुपते रोषारुणप्रतिमासंक्रान्तगौरीमुखचन्द्रम् ।
गृहीतार्घपङ्कजमिव सन्ध्यासलिलाञ्जलिं नमत ॥)

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ २॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ 3 ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

([illegible]

[illegible])

स्वपदिशा । प्रसमयूरसमूहा निःस्पृहिं निभर सुखा श्वराय माना । गिरिमध्यीपरया माना वर्षासमये रमिकानां द्विगुणमुन्म वर्द्धयन्तीत्यर्थः ।

स्वरमारतगन्धहस्तिनगिरिकूटाऽऽपतनभिन्नदेहस्य ।
धाराजलदस्य पश्यत जीव इव हि घुरुधुकायते विद्युत् ॥४॥

खरमारुतेन प्रचण्डपवनेन वेगात् गन्धहस्तिना (गन्धहस्ति प्रमाण श्रेणि) । अतएव गिरिकूटात् गिरिशृङ्गात् आपतनेन भिन्नदेहस्य विदीर्णशरीरस्य । धाराजलदस्य श्यामसमेयस्य जीव इव जीवितमिव (प्राणा इव) विद्युत् घुरुघुरायते घुरघुरशब्दमुत्पाद्य कम्पते इत्यर्थः । धाराजलदस्य प्राणापीन्सय विदीर्णशरीरस्य अतएव यथा हृदय कम्पते तथाऽत्र विद्युत्कम्प इत्याशयः ।

पशुल्लपल्लवलम्बा सिद्धोपसिलाजला सुरभमोरा ।
पसरियसमरद्दला जोगाहन्तो गिरिग्गामा ॥५॥

(प्रोत्फुल्लवनवल्लरा सिद्धोपशिलाजलाः सुरभिमयूराः ।
प्रसरितविकटकुसुमा उत्साहयन्ति न गिरिग्रामाः ॥

खरपवणरअगलत्थिअगिरिऊडावडणभिण्णदेहस्स ।
धुगधुगइ जीअं व विज्जुआ कालमेहस्स ॥४॥

(खरपवनरयगलहस्तितगिरिकूटापतनभिन्नदेहस्य ।
घुकघुकायत जीव इव विद्युत्कालमेघस्य ॥)

धाराविधौतवदना लम्बितपक्षा निकुञ्चितग्रीवा ।
वृतिवेष्टनेषु काका शूलाभिन्ना इव मन्यन्ते ॥६॥

ऊर्ध्वकृतमुन्नतम् जलधाराभिर्धाव्यमानम् (विधौतम् प्रक्षालितम्) मुखं यासां ते । लम्बितौ प्रसारितौ पक्षौ यासां ते । पक्षौ प्रसार्य ग्रीवां कुञ्चयित्वा, यथा काकाः कण्टकवृतिषु काकास्तथा स्थिताः सन्ति यथा ऊर्ध्वमुन्नतम् [illegible] शूलेन वा (समन्तात्) भिन्ना इव दृश्यन्ते । [illegible] कण्टकवृतिषु पक्षौ प्रसार्य ग्रीवां [illegible] चञ्चुं च ऊर्ध्वं कृत्वा काकास्तथा निश्चला अवतिष्ठन्ते यथा शूलप्रोता भवेयुरित्याशयः । तेषामूर्ध्वकृता चञ्चुः शरीरं विदूष्य ऊर्ध्वं निर्गतः शूलाग्रभाग इवालोक्यत इति भावः । [illegible] काकानामेव [illegible] दुर्दिनमपि [illegible] शब्दभ्रम [illegible] ।

मौक्तिकमायतकण्ठा मरकतसूचीनिविद्धमिव पिबति ।
प्रावृट्काले बर्ही तृणाग्रसंगतमुदकबिन्दुम् ॥ ७ ॥

धाराधुव्वन्तमुहा लम्बिअपक्खा णिउंचिअग्गीवा ।
वइवेढेसु काआ सूलाहिण्णा व्व दीसन्ति ॥६॥
(धाराधाव्यमानमुखा लम्बितपक्षा निकुञ्चितग्रीवाः
वृतिवेष्टनेषु काकाः शूलाभिन्ना इव दृश्यन्ते ॥)

मरगअसूईविद्धं व मोत्तिअं पिअइ आअअग्गीवो
मोरो पाउसआले तणग्गलग्गं उअअबिन्दुं ॥७॥
(मरकतसूचीविद्धमिव मौक्तिकं पिबत्यायतग्रीवः
मयूरः प्रावृट्काले तृणाग्रलग्नमुदकबिन्दुम् ॥)

यदि मयूरः प्रावृट्काले मरकतमणीनीषद् नावलम्बते इति बालस्य शालग्रामस्य यथा इति अवलम्बः। तृष्णा तृणमरकतप्रारम्भ शिरिद तुनरिक्षप्रभया प्राप्ते नीलिकमिव मिथ्ये तृणाग्रमग्नान जलबिन्दून् मयूर कण्ठ मम् पिबति। तत्तममये जलबिन्दुरपि मम्पूर्णमात्राप्त जलाय भवमीयो भवतीत्यर्थः। प्रीता अभ्यो तृष्णा मयूरे हरिततृणाग्रस्य जलबिन्दु यथा पिबति यथा हरितमणिनिर्मितमूषमराकाङ्क्षेण मौक्तिकभेदनातीत्याय। तृणाग्रभागस्थितस्य जलबिन्दो स्वाभाविकी शोभा मयूरस्य च पानकालिक स्वभावाद्वुत भित्तिन इति स्वभावादिरलङ्कार। तृणाग्रभागो जलबिन्दो स्थितिवर्णनेन—स्थानस्य अनन्यतार सूचयता सूच्यते।

दरभिन्नशुक्तिसम्पुटनिलीनहालाहलाग्रपुच्छनिभम्।
पक्वाम्रास्थिविनिर्गतकोमलमाम्राङ्कुरं पश्य॥ ८॥

दरभिन्ने ईषत्स्फुटिते शुक्तिसम्पुटे (शुक्त्यो 'सीप' इति ख्यातयो सम्पुटे गर्भे) निलीन गुप्त ईषद्दृश्यमान इत्यर्थः। यो हालाहल 'बहमनिया' इति प्रसिद्धो जन्तुविशेष तस्य पुच्छाग्रसदृशम्।

दरफुडिअसिप्पिसपुडणिलुक्कहालाहलग्गपुच्छणिहम्।
पक्कम्बट्ठिविणिग्गअकोमलमम्बङ्कुर उअह॥८॥

(ईषत्स्फुटितशुक्तिसम्पुटनिलीनहालाहलाग्रपुच्छनिभम्।
पक्वाम्रास्थिविनिर्गतकोमलमाम्राङ्कुरं पश्यत॥)

पक्वस्य आम्रफलस्य यद् अस्थि ('गुठली') ततो विनिर्गत च कोमल च । आम्रस्याङ्कुर यस्य । हालान्तो महाभर्ये इति सङ्क्षिप्तौ । विजयाङ्कको इति अपपुरमान्ते । बीजकोषविनिर्गतस्य आम्राङ्कुरस्य यथाकारो हालाहल पुष्पमञ्जरी भवन । ततश्च–यदि यथाभयेऽस्मि प्रवासवसि तर्हि लोभ आम्राङ्कुरो महाभर्ये इव मां कथायान्यो दुर्योदिति विरहिणा कान्त प्रति गृह्यते ।

मेघमहिषस्य मन्ये इन्दुदरे सुरचापकोटिभिन्नस्य ।
अन्त्रमिव लम्बतेऽसौ सवेदन मन्दतो विद्युत् ॥९॥

सुरचापस्य (इन्द्रधनुष) कोट्या तीक्ष्णेन कोणाग्रेण उदरे भिन्नस्य पाटितस्य (विदारितस्य) । अतएव सवेदन क्रन्दन (क्रन्दन रोदन कुर्वन) मेघरूपस्य महिषस्य विदारणाद् बहिर्निर्गत अन्त्रमिव एष विद्युत् लम्बत इति मन्ये । मूले तु–'अन्त्रमिव लम्बते' इति 'अन्तर्' भावेन प्रतीयत इत्यर्थः । इन्द्रधनुष समीपे गर्जन कुर्वन श्याममेघस्य मध्यगता विद्युत्तथा प्रतीयते यथा धनुष्कोट्या पाटितस्य अतएव वेदनावशाद्गर्जनाद् भुवनो महिषस्योन्ने बहिर्निर्गतम् अन्त्र लम्बते इत्यर्थः ।

मेहमहिसस्स णाज्जइ उअरे सुरचावकोडिभिण्णस्स ।
सन्वेअणं सणियं अन्तं व पलम्बए विज्जू ॥ ९ ॥

(मेघमहिषस्य ज्ञायत उदरे सुरचापकोटिभिन्नस्य ।
सवेदन सवेदनमन्त्रमिव प्रलम्बते विद्युत् ॥)

कर्दममग्नहलाग्रोत्कर्षणशिथिलेऽस्य निद्रिते पत्यौ ।
अप्राप्तमोहनसुखा घनसमयं पामरी शपते ॥१०॥

कर्दमे वर्षापङ्के मग्नं यत् हलाग्रं हलमुखं तस्य उत् उत्कर्षणपरिश्रमेण शिथिले । पत्यौ भर्तरि । अनिच्छायामपि श्रमशैथिल्यात् झटिति सुप्ते सति । न प्राप्तं मोहनसुखं सुरतसुखं यया तथाभूता पामरी कृषीवलस्य स्त्री घनसमयं शपति आक्रुशति । अन्यसमये पत्या सह सम्भाषणादिसुखं प्राप्तमासीत् सोऽप्यनेन लोपित इति वर्षासमयं निन्दतीत्यर्थः । वर्षासमये क्षेत्रेषु घनः पङ्को भवति । हलचालनसमये च हलस्याग्रभागस्तस्मिन् पङ्के मग्नो भवति । क्षेत्रपतेर्भृत्य (पामर) हलमुखं महता परिश्रमेणाऽऽकृष्य समतलां क्षेत्रभूमिं करोति । एवं किल सम्पूर्णं दिनं यावत् महता परिश्रमेण रात्रौ स वराको झटित्येव निद्रितो भवति । वर्षाकालेनोद्दीपितमन्मथा तत्पत्नी तु सम्भोगानन्दमप्राप्य पत्युः परिश्रमदायकं घनसमयं शपतीत्याशयः । कर्दममग्नेत्युक्त्या-हलवाहनसमये मध्ये मध्ये उपवेशनविश्रामोऽपि कर्दममग्ने स्थले दुर्लभ इति सूच्यते । कृषकस्य गृहे यो भृत्या कार्यं करोति स प्रान्ते प्रायः पामरपदेन व्यवह्रियते। ततश्च पामरी पदेन एतत्सूच्यते यत् अन्यसेवावश्यस्य तत्पतेर्न तथा स्वातन्त्र्यं यत् हलवाहनकार्ये शैथिल्यं कुर्यात् । अतएव

चिक्खिल्लखुत्तहलमुहकड्ढणसिढिले पइम्मि पासुत्ते ।
अप्पत्तमोहणसुहा घणसमअं पामरी सवइ ॥ १० ॥

(कर्दममग्नहलमुखकर्षणशिथिले पत्यौ प्रसुप्ते ।
अप्राप्तमोहनसुखा घनसमयं पामरी शपति)

कुमुन्देषु निभृत स्थिता मधुकरनिकाया मधुपसमूहा । शशिकिरणैः भिन्नेऽपि नाशितस्य समाश्रितस्य तिमिरस्य अन्धकारस्य (कुन्दादिकुसुमेषु पतिताः) इमा ग्रन्थयः पोन्तलिका इव राजन्ति। चन्द्रकिरणैः समग्रमप्यन्धकारं नाशितं पर कुन्दादिकुसुमेषु स्थितस्यान्धकारस्य ग्रन्थयः पतिताः सन्ति । श्यामवर्णाः एते भ्रमरा एव ता इमा ग्रन्थयः सन्तीत्याशयः । मसृणया निभृतस्थितया भ्रमराणाम् अन्धकारभिन्नग्रन्थिभिः साम्यम् । 'इमा' इति प्रत्यक्षमुद्रया निर्देशः ।

पौवन इव नववर्षाकाले प्रोन्नतपयोधरे याते ।
प्रथमैककाशकुसुम पलितमिवाऽऽलोक्यते भूमेः ॥१७॥

प्रोन्नता पयोधरा मेघा यस्मिन्नेवभूते वर्षाकाले । प्रोन्नतौ पयोधरौ स्तनौ यस्मिन्नेवंविधे नवयौवन इव याते व्यतिक्रान्ते सति । प्रथमं एकं काशकुसुमं भूमेः पलितमिव वार्द्धक्यजनितकेशशौक्ल्यमिव अवलोक्यते । तथा च—वर्षाकाले यावती शृङ्गाररसोपकरणसामग्री न तावती शरत्समये इति कविः पलितमिति मत्वा परिचिन्तयन्ति ।

निष्पन्नसस्यसम्पद् गायति शरदीह पामरः स्वैरम् ।
दलितनवशालितण्डुलधवलमृगाङ्कासु रजनीषु ॥ १८ ॥

निष्पन्ना सस्यसमृद्धिर्धान्यादिसम्पत्तिर्यस्य एतादृशः पामरः कृषी

पाउसम्मि उण्णअपओहरे जोव्वणे व्व वोलीणे ।
पढमेक्ककासकुसुम दीसइ पलिअं व्व धरणीए ॥ १७ ॥

[वर्षाकाले उन्नतपयोधरे यौवन इव व्यतिक्रान्ते ।
प्रथमैककाशकुसुम दृश्यते पलितमिव धरण्याः ॥]

वल तद्रूप्यो वा । इह यस्यां शरदि । दलित कण्डित यो नवशाले तण्डुल, तद्वत् धवल मृगाङ्कश्चन्द्रो यासु । एवंविधासु रात्रिषु स्वैर निष्पत्तिमन्ध गायति । स्वपरिश्रमेण निष्पादिततया 'निष्पादितसस्यमरद् यत्नेऽपि निष्पन्न' इत्युक्त्या दैववशादेव सर्वान् कृषिविघ्नान् उल्लङ्घ्य सस्यसम्पत्तिर्जातेति तस्या दुर्लभत्वसूचनेन चाधिरूढहर्षप्रकर्ष व्यज्यते । शालीनां परिपाके प्रसन्नचेतस पामरस्य हृदये तण्डुला एव अहर्निशमावर्तन्ते । अत एव स्वभावसिद्धतया हालिकस्य पदे दयेतत पदुलेनैव चन्द्रस्य साम्यं समञ्जसमित्यनयोरत्र मार्मिकं ।

क्षीरैकपायिना दत्तजानुपतनेन पङ्कमलिनेन ।
पुत्रेणेव हि शालिक्षेत्रेणाऽऽनन्द्यते हलिकः ॥ १९ ॥

क्षीरं तण्डुलारम्भक जलं दुग्धं च । जानु ऊरुपर्व, उपचाराज्जानु गात्रमभिधत्ते । दत्त जानुभ्यां पतनं येन जानुद्वारा इतस्ततः गमन इत्यर्थे पुत्र

णिप्पण्णसस्सरिद्धी सच्छन्दं गाइ पामरो सरए ।
दलिअणवसालितण्डुलधवलमिअङ्कासु राईसु ॥ १८ ॥

(निष्पन्नसस्यर्द्धिः स्वच्छन्दं गायति पामरः शरदि ।
दलितनवशालितण्डुलधवलमृगाङ्कासु रात्रिषु ॥)

पङ्कमइलेण छीरेक्कपाइणा दिण्णजाणुवडणेण ।
आणन्दिज्जइ हलिओ पुत्तेण व सालिछेत्तेण ॥ १९ ॥

(पङ्कमलिनेन क्षीरैकपायिना दत्तजानुपतनेन ।
आनन्द्यते हलिकः पुत्रेणेव शालिक्षेत्रेण ॥)

यथा। इस इन आतुरयानीयानां पाण्डनाकामम्भीनां ("पोटा इति प्रवषु") प्रयाणानाम्) आरम्भ यन ननम—पाण्डनाकामम्भीनामारम्भापरिमन् जान ईशान शाखिश्रेष्ठ। पुत्रप इव हाखिक आनम्दन आनन्दं प्राप्यत। पुष्पशाखिना आतुर्या कृतमनेन पङ्कजिनेन पुष्प यथा आनन्दते, तथैव हाखिक तत्पुष्पारम्भकप्रपशाखिना पाण्डनाकामां आरम्भ एतेन पद्मखिनेन एतेनापि आनम्दत इत्यादय। अनुनाथिना पुष्प मा ज्ञाना इत्यता एव शाखिश्रेष्ठेऽपि शाखिजनाय इवमपीतिपाय स्वप्यते। पुत्रो यथा पाण्डुपुत्रजैन स्थिरं स्थान तथा एवमपि शिव राजते इति इसो साक्षं समन्ततमेव।

कुसुमानि मालतीनां दग्ध्वा माऽश्वहि निर्वृत शिशिर।
कर्तव्या विगुणानां कुन्दानामपि समृद्धिरथ ॥ २० ॥

मालतीनां मालतीपुष्पाणां कुसुमानि दग्ध्वा शिशिर ...

नाहिर । अमे मम निर्गुणानां सपत्नीनां सौभाग्यमपि सपादयिष्यन्तीति तस्यास्तात्पर्यम् ।

विकसदरविन्दमन्दिरमकरन्दानन्दिता मिलिन्दालिः ।
मधुरमधुमासलक्ष्म्याः कृष्णा मणिमेखलेव शिञ्जाना ॥२१॥

विकसत् (अत एव बृहत्) यद् अरविन्दमेव मन्दिरम् । तत्र मकरन्द पुष्परसेन आनन्दिता मिलिन्दालिः भ्रमरपंक्तिः । शिञ्जाना झणु झणु इति रवं कुर्वती सती । मधुमासलक्ष्म्याः चैत्र (वसन्त)-मासलक्ष्म्याः कृष्णमणिघटितत्वात् कृष्णा मणिमेखलेव मणिनिर्मितरशनेव । भातीति शेषः । मेखलेव झणझणायते इति प्राकृते । मेखलेव शिञ्जाना झणझण शब्दायमाना भातीति संस्कृते । द्वयोरर्थः समानः । श्यामा इव भ्रमरपंक्तिर्न शब्दायते अपि तु कृष्णमणिनिर्मिता मधुमासलक्ष्म्याः काञ्ची इव झणझणायते इत्याशयः । भ्रमराणां गुञ्जनशब्दपूर्वो हि मकरन्दानन्दितेति । मकरन्दपानेन मत्ता तेषां आनन्दजनितः शब्दोऽप्यधिको भवतीति तात्पर्यम् ।

पश्यत पटलविलम्बितनिजतन्तुतलोर्ध्वपादपरिलग्नम् ।
दुर्लक्ष्यसूत्रसंगतबकुलकुसुममेकमिव हि मर्कटकम् ॥ २२ ॥

पश्यत छदिषि विलम्बितः अवतीर्णो यो निजतन्तुः तस्य तले

मन्दारविन्दमन्दिरमअरन्दाणन्दिआलिरिञ्छोली ।
झणझणइ कसणमणिमेहल व्व महुमासलच्छीए ॥२१॥

(बृहदरविन्दमन्दिरमकरन्दानन्दितालिपङ्क्तिः ।
झणझणायते कृष्णमणिमेखलेव मधुमासलक्ष्म्याः ॥)

[illegible] सुयोग्यत्वमेव पारतन्त्र्य [illegible] । [illegible] — [illegible]
[illegible] तस्या [illegible] इति [illegible] तस्या [illegible]
[illegible] ।

शरदि हि महाह्रदानामम्भः शिशिराणि भवितव्यानि ।
जातानि तुहिनसज्जनहृदयसदृशानि राष्ट्रिमानि ॥ ११ ॥

शरत्काले—महतां ह्रदानाम् [illegible] ([illegible]) [illegible] ।
तुहिन [illegible] । [illegible] शीतलानि [illegible]
[illegible] । शरत्काले [illegible] न भवति । [illegible]
[illegible] शीतलानि
[illegible] । तुहिन [illegible] हृदयम् [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । एवं च [illegible] भवति ।
[illegible] तु स न [illegible] भाव ।

अन्योन्यमन्यकाले गगने दिशासुखेषु विगलति ।
उन्मीलित मन स्फुरति विच्या सर्वविषयमाने ॥१२॥

[illegible]
[illegible] दिशामुखेषु [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

([illegible] [illegible] [illegible] [illegible])

विन्ध्य (पर्वत) मुरलीमिव बलवन्तमिव मुञ्चति। विन्ध्यशैलस्योर्ध्व भा मेघा पूर्वमवतरन्ति, पश्चाच्च तं परित्यज्य दिक्षु इतस्ततः गच्छन्ति। ततश्च पश्चिमभागे विन्ध्यं परित्यज्य मेघाः पृथग्भवन्ति, तदा तथा प्रतीयते यथा विन्ध्यः स्वं (मेघरूपम्) परित्यजतीत्यर्थः। यथा कश्चि- त्कुसुमितं वल्कलं विमुच्य गमितरो भवति, तथा विन्ध्यो मेघावरणं स्वं विहाय पुनः नवो सुरभो भासमानोऽपि भाव। शरत्कालस्य नवत्वम् भावकस्य व्यज्यते। मुरली खलु 'मुरज'। 'मुरली वीणायां मरज्जे मरण्ले कुसुमन्मरे' इति मेदिनी।

सैन्धवपर्वततुल्यानि पश्य धुततूलपुञ्जसदृशानि।
मुक्तोदकानि सुतनो! शरदि सिताभ्राणि शोभन्ते ॥१३॥

लवणपर्वतसदृशानि, धुनस्य तन्त्वपातेन विरलितावयवस्य (धुना हुआ) तूलपुञ्जस्य सदृशानि त्यक्तजलानि सिताभ्राणि श्वेत

सव्वत्थ दिसामुहपसरिएहिं अण्णोण्णकडअलग्गेहिं।
छल्लिं व्व मुअइ विञ्झो मेहेहिं विसघडन्तेहिं ॥१२॥

(सर्वत्र दिशामुखप्रसृतैरन्योन्यकटकलग्नैः।
वल्कलीमिव मुञ्चति विन्ध्यो मेघैर्विसंघटमानैः ॥)

उअ सिन्धवपव्वअसच्छहाइँ धुअतूलपुञ्जसरिसाइं।
सोहन्ति सुअणु मुक्कोअआइँ सरए सिअब्भाइं ॥ १३ ॥

(पश्य सैन्धवपर्वतसदृशानि धुततूलपुञ्जसदृशानि।
शोभन्ते सुतनु मुक्तोदकानि शरदि सिताभ्राणि ॥)

मेषाः शोभन्त इति हे सुजनो ! त्व पश्य । शरत्काले श्वेतमेघाः कीदृशाः प्रतीयन्ते इति स्वाभाविकरूपेणोपमितम् । शरन्मेघच्छादनं नि र्गोदन समात् लोकान् निम्न्मी सखी चेरयामाह, इति करिवत् । तत्र—पर्वत सादृश्येन कठोरत्व जडत्व च सैन्धवेत्यनेन पुन सुखशालितया धारियर मलवत्त्व सूच्यते । तथ ('२६) सादृश्येन स्वाभाविक साधनम् धुतेन्यनेन बहुराशित्वस्तूनत्व च व्यज्यते । प्रभवदेन च—भस्तुषेपि रिक्तैर्मेघैर्यथा न फलमिदित्स्या कुलान्निता उन्नतैरपि निर्धनैर्जनै [illegible] फलमिति परथा शंति सूच्यते । 'शोभन्ते इति सादृश्येऽपि' । निर्गतपयसा इमे भासन्तीति व्यङ्ग्यार्थे । तत्र 'सुजनो !' अर्थात् सुन्दरशरीरा किम्पारत्वम निर्धने रेभिर्न किञ्चित्प्रयोजनमिति भावो ध्वनि ।

पङ्क्तिं तरुकोटरतो निष्क्रान्तां पश्य शुकानां हि ।
शरदि द्रुमो ज्वरित इव सलोहित पित्तमिव वमति ॥१४॥

तरुकोटरतः वृक्षकोटरात् निष्क्रान्तां शुकानां शरत्कालीनानां शुकानां पङ्क्तिं पश्य । शरत्काले ज्वरयुक्त इव द्रुमः वृक्षः सलोहित सरुधिर पित्तमिव वमति । वमतीव । शरद्वर्णोऽपि चञ्चू-ताम्रदलिका भिर्युक्ता हरितवर्णा शुकानां पङ्क्तिर्वृक्षकोटरात् निःसरति यदि तु शरद् ज्वरपीडितो वृक्षो रुधिरसहितं हरितवर्णं पित्तं वमतीत्याशय । शरज्ज्वर

उअह तरुकोडराओ णिक्कन्तं पुसुआणँ रिञ्छोलिं ।
सरिए जरिओ व्व दुमो पित्त व्व सलोहिअं वमइ ॥१४॥

(पश्यत तरुकोटरान्निष्क्रान्तां शुकानां पङ्क्तिम् ।
शरदि ज्वरित इव द्रुमः पित्तमिव सलोहितं वमति ॥)

[illegible]पादैः परिहारम् । दुर्दैवे अनिपुणे गृहे सत्यम् एव बकुलकुसुमम् इव [illegible] मर्कटके सूनो [illegible] । [illegible] [illegible] अपि तु अनिपुणे गृहे [illegible] बकुलकुसुम[illegible] । सर्वं [illegible] । [illegible] बकुलकुसुमे [illegible] कुसुमम् । 'अथ मर्कट[illegible]' [illegible] 'सखी' ।

मधुमासमागताऽऽगममधुकरसंचारनिर्भरेऽरण्ये ।
गायति विरहातुरपथिकमनोमोहनं गोपी ॥ २१ ॥

मधुमासपदेन [illegible] [illegible] [illegible] यो मधुकराणां [illegible] तेन निर्भरं [illegible] अरण्ये । विरहातुरैः [illegible] पथिकानां मनोमोहनं [illegible] यथा गोपी गायति ।

[illegible] ॥ ६ ॥

([illegible]
[illegible])

मधुमास[illegible]
[illegible]

(मधुमास[illegible]
गायति विरह[illegible])

विरहवेदनासूचकैरपौर्गुम्फितं गीतं तथा गायति यथा मार्गगामिनां पथिकानामपि मोहो भवति । अस्मद्वनितानामपि मधुमासेऽस्मिन्नेव विरहवेदना भवेदिति चिन्तया पथिकानां मनोमोह इति तात्पर्यम् । मधुकरझंकारसहकारेण गीतैर्मधुरगम्भीरनादिता मधुमासपवनाघातेन च गीतैर्दूरदूरं गमनं व्यज्यते । अत एव अरण्ये दूरस्था अपि पथिका मुह्यन्तीत्याशयः । गोपी गोपालिका कलमगोपी धान्यरक्षिणी वा ।

शुकमुखसच्छायैः किल पलाशकुसुमैर्विराजते वसुधा ।
बुद्धस्य चरणवन्दनपतितैरिव भिक्षुसंघातैः ॥ २४ ॥

बुद्धस्य गौतमबुद्धस्य चरणवन्दनार्थं पर्यन्ततो दण्डवत्पतितैः 'भिक्षुसमूहैरिव रक्तवर्णतया शुकमुखसदृशैः' पलाशकुसुमैः किंशुकैः इति यावत् । पृथिवी शोभते । मध्ये आसीनस्य बुद्धदेवस्य चरणवन्दनार्थं सहस्रशो बौद्धभिक्षव समन्तात् भूमौ यथा प्रणमन्ति तथैव रक्तवर्णपत्रिकायुक्तानि सहस्रशः पलाशकुसुमानि भूमौ पतितानि सन्ति । तैश्च सा शोभते इत्याशयः । लोहितवर्णानि पलाशकुसुमस्य पत्राणि बौद्धभिक्षूणां वस्त्ररञ्जनीयानि, तद्वृन्तं च शिर इवानीयमिति प्रणतभिक्षुसादृश्यं बोध्यम् । वसन्ते किंशुकशोभावर्णनम् । सहैव च प्रवासं गच्छतः कान्तस्य यात्राप्रतिबन्धनं व्यङ्ग्यम् । यतो हि भिक्षुसम्प्रदायेन वर्षासमये निषिद्धा ।

कीरमुहसच्छहेहिं रेहइ वसुहा पलासकुसुमेहिं ।
बुद्धस्स चलणवंदणपडिएहिं व भिक्खुसंघेहिं ॥ २४॥

(कीरमुखसदृशैः राजते वसुधा पलाशकुसुमैः ।
बुद्धस्य चरणवन्दनपतितैरिव भिक्षुसंघैः ॥)

(प्रतिनशिम्नाना श्रेणि) तथा दीपिते प्रज्वलिते वनप्रान्तरे । किंशुकवृक्षाभिद वनमिति मत्वा मुग्धो हरिणो न निर्गच्छति । रक्तवर्णाभिर्वह्निशिखाभिर्व्याप्त वन रक्तवर्णं किंशुकवृक्षैर्वक्षयिते मत्वा मुग्धस्य हरिणस्य भ्रमो जात इत्याशय । सहृदयानां मनुष्याणां का कथा परन्तु हरिणानामपि हृदये वसन्तस्य तावत्प्रभावो व्याप्तो यत्—तत्प्रभावमुग्ध सोय हरिणो वनाग्निदीपितमरण्यमपि किंशुकव्याप्त मन्यते । तथा च वसन्तस्य तुलाम प्रभावो व्यज्यते ।

क्षेम कुरु भो क्षेम योऽसौ कुब्जाम्रको गृहद्वारे ।
तस्य किल मौलिदेशात्किञ्चिदनर्थं समुत्पन्न ॥ २७ ॥

कुरु कुरु । क्षेम कुशल कुत्रास्ति भो क्षेमम् । साम्प्रतं कुशल मित्यर्थ । क्षेम कुत्र धनम् इति धातुपरीक्षी 'मुक्तावलि । यथा—तव इयद्धन कुत्र धनम् ? अतिशयधृतन प्रयोजनम् । कथ क्षेम नास्ति

तम्मिरपसरिअहुअवहजालालिपलीविए वणाहोए ।
किंसुअवणति कलिऊण मुद्धहरिणो ण णिक्कमइ ॥ २६ ॥
(तास्मन्प्रसृतहुतवहज्वालावलिप्रदीपिते वनाभोगे ।
किंशुकवनमिति कलयित्वा मुग्धहरिणो न निष्क्रामति ॥)
खेम कत्तो खेम भो मो सुअण्डओ घरद्दारे ।
तस्स किल मत्थआओ कोवि अणत्थो समुप्पण्णो ॥२५॥
(क्षेम कुत्र क्षेम योऽसौ कुब्जाम्रको गृहद्वारे ।
तस्य किल मस्तकात्कोऽप्यनर्थं समुत्पन्न ॥)

---

* 'तुम्हारे पास इतना धन कहां है धन ?, यहां धन का विशेष प्रभाव सूचन करने के लिए धन प्रयोग है ।

तद्गद—शुद्दारे योगी दुष्प्रादार स्वरर प्राप्नुवारिण तरपापि शिरो भागात् कश्चित् पनधे समुन्नव पपुरो (शुकुम) निर्गत इत्यर्थः । ररावनुपा रुनुमयन् पन्लवात समाप्य इति सूच्यते । अधुना मालतीनां विरहिणोनां दुरवम च इति तस्या दुरामप्रमत्वात्मा विरहिणा हुमालिनि दोप्यम् । 'प्रापत इति दुरितमार्थे वन् प्रत्यय । तथा च दुरितानामपि पापानां नवशुद्धवरिव दला तर्हि समन्तात्मभति तान् ररावनुभान् दृष्ट्वा काऽपे दला रवाभिनि सूच्यते । नार्थ शुकुम ह्मिरहमारमालो इने पनर्थ इति पानशुद्धवनशुरीरवनपरिशरा रम्यत ।

विरहिनीवाऽरण्ये दु सहरविरश्मिसंतप्ता ।
अतिनारस्मितिविरनेर्मदोदरा ग्रीष्ममध्याह्न ॥ २८ ॥

ग्रीष्मतौमध्याह्न दुःसहानि पूर्वरश्मिभि (किरणै) सन्तप्ता महीरुह वृक्षा अपि कश्मिर (सम्पुर) भिल्लीनाम् (झींगुर) विरत हारण रुदित इव । मध्याह्न भिल्लीनां लवरा कलिन किन्तु सूर्यतापसन्तप्ता इमे वृक्षा अद्यतनीय नैतालाना नाहर इत्यपाव । अतएव इत्यतत वातलवपातमपि परत तला नहि अनवर्णितवनं च रता इत्यादिति सूच्यत । यथा रत्नाभिव्येन— पथवह वपि स अपनवपन्न

रविरन्ति इव पारल्प दुस्सहाद्रिरतापसन्तप्ता ।
परनारभि अतिवए ट पावका निम्नम धारण ।

(रनुमीतापत्र दु सहरविर्तप्तत्तप्ता
अतिनाविरभितविरन नम्रय ग्रीष्मम मध्य ॥

धरयाद् मेघो ते । अत एव त्रिपुरौ कम्पितौ पशुगो यस्ते । एव बहु मीहिरतन कर्मपरयसमास । पूयमवरयाः, विहङ्गा पथिण तरल्गा गिरिरेषु उपरिभागेषु कथमपि सेदिपति सभन्त प्राप्नुवन्ति । नीलेति शारारिन्त्रिवलेन तासाम् चार्द्रतया स्निग्धत्व सूच्यत । अत एव पथिया पन्स्वलाभिति भाव । अयं भाव—सायसमये तरपु र त्रिनिषाल चाम्पुम्त (अत एव दूरम उड्डीयामता) पथिया समुच्चषेषु लघु शाखाग्रभागेषु पूर्वं स्थातुमिच्छन्ति । तानि च पत्राणि सर्वा भारता उन्नमन्ति। अत एव ईषदवरपयन्ति सेवासमन्त चरवार्द्र स्निग्धेभ्य शाखाग्रेभ्यो विसस्लति । ततश्च पतन्तस्ते पक्षपुट विधुवन्त पुनरपि स्थातु प्रयतन्ते । एव कथमपि तपु सेदिपति सभन्ते इति ।

स्वाभाविकप्रेमवर्णनम्—

विपिना तृणमथ विपिना पानीप सर्वत स्वपप्राप्यम् ।
हरिणाना हरिणीना तथापि च प्रेम मरणान्तम् ॥ ११॥

विपिनात् वनात् तृणम् अथ विपिनादेव पानीय (जलम्)

भरणमिव्वणीलसाद्र्ममाणलिमचलणद्धविहुअपक्खउडा ।
तरुसिहरेसु विहङ्गा कहँ कहँ वि लहन्ति सत्थाणम ॥ ५० ॥

(भारमिलनीलशाखाप्रकम्पितमधाद्विधुतपक्षपुटा ।
तरुशिखरेषु विहङ्गा कथं कथमपि लभन्ते संस्थानम् ॥)

रण्णाउ तणं रण्णाउ पाणिअं सव्वअं सअंगाहम
तह वि मआणँ महण अ आमरणान्ता पम्मा ॥ ५॥

(अरण्यात्तृणमरण्यात्पानीय सर्वत्र स्वयंग्राह्यम् ।
तथापि मृगाणां मृगीणां च मरणान्तानि प्रेमाणि ॥)

मृदङ्गस्य नतोन्नतत्वेन आलवालीकृतमस्तोपर्येव स्थापनात् । द्विमुख उभयमुख , उभयतो वाद्यस्थानसत्त्वात् । यथाविधो मुरजोऽपि यावन्मुखे यस्य पिष्ट-(चूर्ण)-क्षेपो भवति तावदेव मधुर मधुरनादेन श्रुतिसुखावहो भवति । पिष्टलेपे नीते अर्थात् शुष्कतया समादरणोचित याने शिम मीरलम् अप्रिय यथा स्यात्तथा आरसति शब्द करोति । मृदङ्गस्य मुखे यावत्काल पृष्ठलेप अवतिष्ठति तावदेव स मधुरं स्वनति तथा दुर्जनस्य मुखे यावत्काल भोजन तिष्ठति तावदेव मधुराणि चाटुवचनानि च जल्पति अनन्तर तु निन्दां करोतीत्याशय । 'आनने यावत् तावन्मधुर ' इत्यत्र आनन इति सप्तम्या 'अवस्य आननस्य च परान्तसम्बन्धे अन्येन अर्थात् मुखावरणावसाने ॥ चाटूनि कुरुत ' इत्यर्थ मृदङ्गेन दिग्मुखस्य अन्यान्य स्वाधारता व्यज्यते । 'अनुलीन ' इत्यत्र सन्तुलनाना न स्वार्थमात्रिकमित्रादिप्रवर्तिन इति सूचना । शङ्कनादभावानवद्यावेक्षया अथवा गुरुमण्डपि क्रियतमप्रशंसिनि मार्दि द्विजमहीनीयम् ।

जो-गों या निजदव्वे तं मित्र परिसल्ल व्यसने ।
नह्य यत्र गुणाभ्यन्तिमान न यत्र धर्मं ध्यान ॥ २४ ॥

न यत्र धनमस्ति न ध्यानं इत्थ यदि परस्वगते न नद्य

या या ता जा इ य न मित्र न निरन्तर व्यसने ।
न यत्र अ य गुणा न विनयाणि धर्म धर्मो ॥ २४ ॥

या या वा इत्थ सखिन सखिनामर्द व्यसने ।
नहि यत्र गुणाभ्यन्तिमान यत्र धर्म ॥)

याव न्निरस्यति । सुजने कृता तु सा मैत्री पाषाणे कृता रेखा इव अनघा निरपाया कालान्तरेऽपि नाशायोग्या भवतीत्यर्थः । 'क्रियमाणा' इति वर्तमानकालार्थकशानच्प्रत्ययेन— खलजने कृता मैत्री यावत्पर्यन्तं पूर्णापि न सिध्यति तत पूर्वमेव खलस्य दौरात्म्येन भज्यते' इति व्यज्यते । पाषाणस्य रेखा '' 'पत्थर की लकीर' इति लौकिकप्रवादस्य कियन्माधुर्येण निर्वाह इति सुधीभिरालोच्यम् ।

उन्नतमेव मनः स्यान्मनस्विनो ह्यन्तिमास्वपि दशासु ।
किरणाः स्फुरन्ति सततमस्तमनेऽप्यूर्ध्वमेव रवेः ॥ ३७ ॥

अन्तिमासु मरणान्तिकासु अपि दशासु मनस्विनो धीरपुरुषस्य मनः उन्नतमेव भवति । अस्तगमनेऽपि सूर्यस्य किरणा नित्यम् ऊर्ध्वमेव स्फुरन्ति गच्छन्ति चाऽपि च । सूर्यकिरणानामूर्ध्वगमनमिव यथा स्वाभाविकं तथा मनस्विमानसस्योदारत्वमपि स्वाभाविकमिति सूर्यदृष्टान्तेन मनस्विनो महिमातिशयो व्यज्यते ।

कीरन्ती च्चिअ णासइ उअए रेह व्व खलअणे मेत्ती ।
सा उण सुअणम्मि कआ अणहा पाहाणरेह व्व ॥ ३६ ॥
(क्रियमाणैव नश्यत्युदके रेखेव खलजने मैत्री ।
सा पुनः सुजने कृता अनघा पाषाणरेखेव ॥)

तुङ्गो च्चिअ होइ मणो मणसिणो अन्तिमासु वि दसासु ।
अत्थमणम्मि वि रइणो किरणा उद्धं चिअ फुरन्ति ॥३७॥
(तुङ्गमेव भवति मनो मनस्विनोऽन्तिमास्वपि दशासु ।
अस्तमनेऽपि रवेः किरणा ऊर्ध्वमेव गच्छन्ति ॥)

वदनात्सुजनस्य सुतोऽमिय सुदूरोपरञ्जितस्यापि ।
राहुमुखेऽपि हिमांशोः किरणाः पीयूषमेव मुञ्चन्ति ॥ ३८ ॥

सुदूरोऽपि कलुषितस्य दुर्मनायितस्यापि सुजनस्य मुखात् । अमिय वचनमेवाऽऽ स्रवते पुन ? अवनि कथा पूज्यते । राहुमुखेऽपी ग्रस्त—पैरिता सुधुश्माक्रान्तापि हीनभावुर्येवाऽमृतमेव वमति न गरलम् तथैव दुर्जनैः खेदितापि सुजनो निजस्वभावसिद्ध हितमेवाऽऽच रति नाऽप्रियमिति भावार्थो निश्चयो व्यज्यते । राहुदृष्टान्तेन—सर्वथा ग्रस्तोऽपि सज्जन स्वभाव न मुञ्चतीति व्यज्यते ।

अविनिर्गतानि कलहान्तरेऽपि हृदये जरामुपेतानि ।
सुजनश्रुतानि दहनो दहति रहस्यानि वायुप पूर्ता ॥ ३९ ॥

कलहान्तरेऽपि कलहमध्येऽपि अविनिर्गतानि मुखाद्बहिरनि-

दूरोसरकलुसिअस्स वि सुअणस्स मुहाहि णिस्सरइ अमअं ।
राहुमुहम्मि वि ससिणो किरणा अमअं विअ मुअन्ति ॥ ८ ॥

(दूरोत्कलुषितस्यापि सुजनस्य मुखान्निय पुन ।
राहुमुखेऽपि शशिन किरणा अमृतमेव मुञ्चन्ति ॥)

कलहन्तरे वि अविणिग्गआइं हिअअम्मि जरमुवगआइं ।
सुअणसुआइं रहस्साइं डहइ आउक्खए अग्गी ॥ ९ ॥

(कलहान्तरेऽप्यविनिर्गतानि हृदये जरामुपेतानि ।
सुजनश्रुतानि रहस्यानि दहत्यायुःक्षयेऽग्नि ॥)

सृतानि । हृदये जराम् उपेतानि बहुकाल स्थितानि । सुजनेन भुक्तानि रहस्यानि गोप्यवृत्तानि आयुष क्षये अग्निदहति न पुनरन्यस्मिन् सक्रामन्तीति भाव । हृदये जरामुपेतानीत्यनेन—सुजन परस्य रहस्यानि स्वयमपि पुन स्मरणेन नावर्तयति किन्तु स्वयमेव तानि शनै शनैर्मन्दीभूतानि भवन्तीति सौजन्यातिशयो व्यज्यते । दहनो दहतीत्यनेन 'दहन' उभोपि पुन्त्वा बलप्रयोग भयदर्शनादिभिस्तानि बहिष्कर्तु प्रभु सोपि दग्धुमेव समर्थो न मोक्तुमिति व्यज्यते ।

अवमानितोपि सुजनो विभवविहीनोपि दूयते न तथा ।
असमर्थ प्रतिकर्तुं यथा परैर्मान्यमानो हि ॥ ४० ॥

धनादिवैभवरहितोपि तथा अवमानितोपि क्रोधैस्तिरस्कृत अपि सुजनस्तथा न व्यथते यथा प्रतिकर्तु प्रत्युपकार कर्तु असमर्थ स परैर्मान्यमान धनदानादिना सम्मान्यमान सन् व्यथते । प्रत्युपकार विना परै कृतेन सम्मानेन मन्त्री सन्तोऽप्ययमसन्तुष्टस्तीति भाव । अवमानितोपि विभवविहीनोपि इति अपिद्वाभ्याम् अवमाना वैभवहीनता च यद्यपि क्लाकारा चित्त सतापयत परं सज्जनस्तदेतद् सहते। परं प्रत्युपकाराऽसामर्थ्य मनि व्यथयते । कृतस्य सम्मानस्यामे न किञ्चिद् गणयतीति सुजन प्रत्युपकारासमर्थतायो सम्मानस्याऽत्यन्त भाराऽवहत्वे

अवमाणिओ वि ण तहा दुम्मिज्जइ सज्जणो विहवहीणो ।
पडिकाउं असमत्थो माणिज्जन्तो जह परेण ॥ ४० ॥

(अवमानितोपि न तथा दूयते सज्जनो विभवहीन ।
प्रतिकर्तुमसमर्थो मान्यमानो यथा परेण ॥)

स्यन्त । ' तदा न दृश्यते इति तत्पदेन अन्यत्वधानामपेक्षया सेव प्यथा अधिकस्नात्वकारिणीत्यभिप्रायो ज्ञायते ।

चाप स्वभावसरल क्षिपति नर स्ति गुणेपि निपतन्तम् ।
ऋजुकस्य च वक्रस्य च सम्बन्ध किं चिर भवति ॥ ४१ ॥

चापो धनु स्वभावेन सरलम् ऋजुकम् (' सीधा) गुणे प्रत्यञ्चा [illegible] निपतन्तम् अपि सकत्पमानमपि शर काण्ड क्षिपति दूर निपातयति । एतत्समर्थनायार्थान्तरन्यासमाह — ऋजुकस्य (सरलस्य) वक्रस्य च सम्बन्ध किं चिरकाल स्थायी भवति ? नहि नु नैवेत्यर्थ । एव च — स्वभावेन सरल निष्कपटम् गुणे विद्याविनयादौ निपतन्तम् अनुरागेणाऽभिमुखीभवन्तमपि ऋजुकं जन कुटिला दूर परिहरन्तीति श्लेषेण प्रस्तुताऽर्थ । विरोधिनियम — यदि सम्बन्धो भवन्नपि न स स्थायी यदि नु स्वभावामभवति सूच्यते ।

सदसद्दु स च मृग चरस्य या जानन नूनम ।
ता सन्ति पुर महिला नाना हि जरा मनुष्याणाम ॥४२॥

या महिला मृगस्य मृगत्वानना [illegible]
[illegible]

चावो सहावसरल [illegible]
वक्कस्स उज्जुअस्स [illegible]

(चाप स्वभावसरल [illegible]
वक्रस्य ऋजुकस्य [illegible] ।

)

धान्यमर्दनस्थानस्य ('खलिहान') सङ्ग कथमिव भवेदिति व्याख्यन अवनतमुख परिपाकगुरुतया अवनत मुख शीर्षाग्रं यस्य स, सशूक शूकेन धान्यकण्टकेन सहित शालि सतुषतण्डुल नीहारे तुषारव्याजेन रोदिति इव। अयेऽत्र शालिरपि परिणामे खलसङ्गेन रोदिति तर्हि सहृदयानां का कथा स्यात्। अत एव तत्सङ्ग परिहर्तव्य इति व्यज्यते।

ये ये गुणिनो ये ये च दानिनो ये विदग्धविज्ञाना।
दारिद्र्य रे विचक्षण तेषां त्वं सानुरागमसि ॥ ४८ ॥

ये गुणिन गुणयुक्ता (दान-वैदग्ध्येभ्योऽन्यगुणयुक्ता) ये दानशीला य च विदग्धविज्ञाना विदग्ध निपुण विज्ञान येषाम् विज्ञाने निपुणा इति यावत्। अनेन तेषां सर्वतोमुख वैदग्ध्यमित्यभिप्रायो व्यज्यते। अथवा विदग्धाश्च विज्ञानाश्चेति द्वन्द्व। विदग्धाश्चतुरा। (विज्ञाना विशिष्ट ज्ञान येषाम् विशिष्ट विद्वांस इत्यर्थ)। हे विचक्षण चतुर दारिद्र्य तेषां जनानां त्व प्रीतियुक्तमसि। निर्गुणान् विहाय गुणिन एव त्वमाश्रयसीति भाव। तान् पीडयसीति तात्पर्यं, सानुरागमनीत्युक्त्या- अनुरक्तो यथा कश्चिदनुरक्तमाश्रयं प्रेमवशात् पीडयति तथा त्वमपि तथा तान् पीडयसि येन ते विरक्ताः, अत एव त्व अतीव चतुर इति विमृश्य चकितमिति सूच्यते। तथा च गुणिनो

जे जे गुणिणो जे जे अ दाइणो जे विअड्ढविण्णाणा।
दारिद्द रे विअक्खण ताण तुमं साणुराअं सि ॥ ४८ ॥

(ये ये गुणिनो ये ये च दानिनो ये विदग्धविज्ञाना।
दारिद्र्य रे विचक्षण तेषां त्वं सानुरागमसि ॥)

निरिवृत्ति प्रसन्ना एव तिष्ठन्ति अनाभावसाद् गच्छन्तीति तरां मनस्विता निरासो लभ्यते । 'विचरत' इति सुभग सम्बोध रे इति नीचसम्बोधनेन-भावनेन प्रथममति त्व गुरुजनानुरागवशात्परस्परमि पाऽमीति निश्चयरामयो सौन्दर्यं सूच्यते ।

बधिरान्धा जगति धन्यास्त एव जीवन्ति मानुषे लोके ।
शृण्वन्ति न पिशुनवचः पश्यन्ति न ये च खलसमृद्धिमपि ॥४६॥

बधिरान्धा—बधिराश्च अन्धाश्च । बधिरा पिशुनानां दुर्जनानां वचनं न शृण्वन्ति अन्धाश्च खलानां समृद्धिं न पश्यन्ति अत एव ते जीवन्ति । जीवनमत्र सफलजीवनरूपे अर्थान्तरसंक्रमितम् । तथा च तेषामेवास्मिन् लोके जीवनं सफलं यत् ते दुर्जनवचनमर्मेषु भि द्यमानानां मानुषाणामिति वस्तुनर्थेऽत्र लभ्यते । मानुषे लोके इत्युक्त्या—दिव्यलोकेष्वपि तु दुर्जनवचनश्रवणादयमर्मान्तरस्य पीषन भवन्तीति—दुर्जनवचनाऽनन्तरत्वानां मिलनकलनस्य दुःखस्य लभ्यते । बधिरान्धा धन्या इत्युक्त्या—पिशुनवचनमृत्तिभ्रम अतः वरं बिध मानसवेदनस्य न बधिरान्धानामवस्थापि … अन्यनिति वस्तु स्वानपि निर्वेदातिशयो व्यज्यते ।

धन्या बधिरा अन्धा … जीवन्ति मानुषे … ।
न शृण्वन्ति पिशुनवचनं खलानां ऋद्धिं न पश्यन्ति ॥ ॥

(धन्या बधिरा अन्धा एव जीवन्ति … लोके ।
न शृण्वन्ति पिशुनवचने … न प्रेक्षन्ते ।)

ते विरला सत्पुरुषा स्नेहो येषामभिन्नमुखराग ।
अनुदिवसवर्द्धमान पुत्रेष्वृणमिव हि सङ्क्रामेत् ॥ ४७ ॥

न भिन्नो मन्दीकृतो मुखरागो मुखप्रसादो यत्र अर्थात् स्नेहवशो मुखराग कदापि न परिवृत्त, "मुँह की लाली न हटी" इति हिन्दी। येषां स्नेह ऋणमिव पुत्रेषु सङ्क्रामेत् अनुगच्छेत् ते सत्पुरुषा विरला सन्ति। ऋणमपि न मुच्यते किन्तु उत्तमर्णाय देयम् अस्ति यथा पुत्रे सङ्क्रामति अवतरति तथा स्नेहोऽपि येषां वंशपरम्परया अनुगच्छति सुजनस्नेहस्याक्षयत्वं सूच्यते। पुत्रेषु इति बहुवचनेन 'न एकस्मिन् द्वयोर्वा पुत्रयो, किन्तु सर्वेषु इति वंशव्यापकत्वं व्यज्यते। अत्यन्त-निकृष्टस्य ऋणस्य परिशोधो यथाऽऽवश्यकस्तथा स्नेहनिर्वाहोऽपि उभाभ्यामावश्यकतत्वं व्यज्यते। पुत्रेषु अनुवर्तेत अनुगच्छेत् इव अनुबन्ध सङ्क्रामेत् इति पदेन पितरि च स्नेह व्यतीतवत्यपि पुत्रं गच्छेत् इति सुजनस्नेहस्य अविच्छिन्नपरिवर्तनीयत्वं व्यज्यते। अनुदिवसवर्द्धमान इत्युक्त्या क्रमशोऽपि वर्द्धमान स्नेह स्वाभाविको भवति। तदैव मधुरत्वं सौभाग्योऽपि सूच्यते। अत्र च—मालागुणी उपमा अलङ्कार।

ते विरला सप्पुरिसा जाण सिणेहो अहिण्णमुहराओ ।
अणुदिअहवड्ढमाणो रिणं व पुत्तेसु संकमइ ॥ ४७ ॥

(ते विरलाः सत्पुरुषा येषां स्नेहोऽभिन्नमुखरागः ।
अनुदिवसवर्द्धमान ऋणमिव पुत्रेषु संक्रामति ॥)

स्पर्शति सज्जनस्य दुष्टस्पर्शनस्य का कथा धर्मसाधनस्पर्शने तापयति इति सज्जनस्य समभिव्यज्यते । नवनीतकल्पधीजितकार्थे । यथा निर्धूप नरोपि दर्शयति इति तात्पर्यम् ।

पापस्य पानकुट्या हुतवहो ज्वलति यद्यपि ।
न हि स परिहर्तव्या विषमदशासंस्थिता पुरुषा ॥५४॥

पानकुट्यां मद्यपस्थाने (सौण्डिककुट्याम्) ज्वलितो वह्निर्यस्तु स्थानेऽपि ज्वलति । परित्यक्तव्यो न स्यात् गुणत्वं परिहृत्य सम व्यवहरणीयमर्थे । अत्र—विषमदशासंस्थिता स्वस्य अभावेऽपि दशाम् प्राप्ता पुरुषा यथावस्था न परिहर्तव्याः । अत्र दुर्जनदृष्टान्तेन यदि यत्र क्वचित् आत्मगतत्व न दृश्यते कथमपि पुरुषेण आरोपकारणेन महापुरुषाय वैषम्य परिहृत्य सर्वोपायेन हितसाधन कर्तव्यमिति व्यज्यते । पानकुटी मद्यशालाकुटी इति महाराष्ट्रीय ।

स्खलित प्रभा प्रियाया माला भाति सभा समर्थस्य ।
भणित च जानन् किन्तु मौनं चाऽजानतो नूनम् ॥५५॥

प्रभा समर्थस्य स्वामिन ... भाति(शोभते) न तु यस्य कस्यचित् । प्रियाया प्रीतिपात्रस्य माल (प्रथमकोष) भाति म

पाणउडीय वि अलिउण हुअवहो जलइ जण्णवाडम्मि ।
ण हु त परिहरिअव्वा विसमदसासंठिआ पुरिसा ॥ ५४ ॥

पानकुट्यामपि ज्वलितो हुतवहो ज्वलति यज्ञवाटेऽपि ।
न खलु ते परिहर्तव्या विषमदशासंस्थिता पुरुषा ॥)

तु अप्रियाया अमनोनीताया । समर्थस्य क्षमा भाति न तु असमर्थस्य । जानतः विज्ञस्य भणितं भाषणं भाति, अजानतः (अज्ञस्य) च मौनं भातीत्यर्थः ।

अर्जितविभवानामपि खल एव हि भाजनं खलानां स्यात् ।
निम्बफलानि विपक्वान्यपि काकैरेव खाद्यन्ते ॥ ५६ ॥

उपार्जितं द्रव्यं यैस्तादृशानामपि खलानां भाजनं दानपात्रं खल एव स्यात्, न अन्यः । मूले ' उपार्जितद्रव्याणां खलानां भाजनं कः ? खलः ' इति प्रश्नोत्तररूपमस्ति । इह तु साधारणोऽभिप्रायोऽस्तीति बोध्यम् । विपक्वानि परिपाकं गतानि । ' विपक्वानि अपि ' इति अपिना पक्वान्येव फलानि न सुजनोपयोगीनि तत्र अपक्वानां तु का कथा । तथा च- धनार्जने सत्यपि यदा नारमदादीनां तत्कृतं सौख्यं तर्हि धनाभावे तु किं वाच्यम् इति धनशालिनं दुर्जनं प्रति केनचिदुच्यते ।

छज्जइ पहुस्स ललिअं पिआइ माणो खमा समत्थस्स ।
जाणन्तस्स अ भणिअं मोणं च अआणमाणस्स ॥ ५५ ॥

(शोभते प्रभोर्ललितं प्रियाया मानः क्षमा समर्थस्य ।
जानतश्च भणितं मौनं चाऽजानतः ॥)

उप्पाइअदव्वाणँ वि खलाणँ को भाअणं खलो च्चेअ ।
पक्काइँ वि णिम्बफलाइँ णवरँ काएहिँ खज्जन्ति ॥ ५६ ॥

(उत्पादितद्रव्याणामपि खलानां को भाजनं खल एव ।
पक्वान्यपि निम्बफलानि केवलं काकैः खाद्यन्ते ॥)

विज्ञानगुणमहार्घे पुरुषे द्वेष्यत्वमपि हि रमणीयम् ।
लज्जामहे प्रियत्वेनापि जने जनविनिन्दिते नूनम् ॥५७॥

विज्ञानगुणेन विज्ञानगुणेन महार्घणीये पुरुषे द्वेष्यत्वमपि (शत्रुत्व द्वेषपात्रत्वमपि) अस्माकं रमणीयम् । लोकैर्विनिन्दिते जने प्रियत्वेनापि लज्जामहे । विज्ञगुणस्य यदि वयं द्वेष्या अपि भवेम तथापि वरम् किन्तु लोकनिन्दितस्य पुरुषस्य यदि वयं प्रणयभाजनमपि भवेम तदपि लज्जामहे । 'जिवानामपि' इति यदि पाठः — तन्नु दर्शनमात्रेऽपि लज्जामहे किं पुनस्तस्य प्रियत्वेनेति अस्मिन्पक्षे विशेषाभिप्रायो लभ्यते ।

शुष्काणि फलविपन्ना फलसम्पन्ना नितान्तनम्राणि ।
हृदयानि सुपुरुषाणां महातरूणामिव शिखराणि ॥५८॥

विण्णाणगुणमहग्घे पुरिसे वेसत्तणं पि रमणिज्जम् ।
जणणिन्दिए उण जणे पियत्तणेणावि लज्जामो ॥ ५७ ॥

(विज्ञानगुणमहार्घे पुरुषे द्वेष्यत्वमपि रमणीयम् ।
जननिन्दिते पुनर्जने प्रियत्वेनापि लज्जामहे ॥)

फलसम्पत्तीअ समोणआइँ तुङ्गाइँ फलविपत्तीए ।
हिअआइँ सुपुरिसाणं महातरूणं व सिहराइँ ॥ ५८ ॥

(फलसम्पत्त्या समवनतानि तुङ्गानि फलविपत्त्या ।
हृदयानि सुपुरुषाणां महातरूणामिव शिखराणि ॥

* दाना सो दुश्मन भी अच्छा इति लोकप्रवादः ।

सुपुरुषाणां हृदयानि फलसम्पत्त्या दैवदत्तवैभवसंपदा अवनतानि, गर्वशून्यत्वात्। वैभवक्षये तु उन्नतानि, दैन्यवर्जनेन हृदयानां गतिराहित्यात्। अत एव सुमनहृदयानि महातरूणां उन्नतशिखराणीव सर्वथापि इव सन्ति। महावृक्षाणां शिखराण्यपि—फलानां (प्रसवानाम्) प्रसारेण उन्नतानि। फलानां सम्पत्त्या च नम्राणि भवन्ति। फलशब्दस्य श्लिष्टत्वेन श्लेषानुप्राणिता सेयमुपमा। तथा च धनापगमेऽपि उन्नत हृदयेन न विमनायितव्यमिति दीनदशापन्नं प्रति कस्यचिद् व्यज्यते।

उदरं भरन्ति मातः शकुना अप्यात्मनो ह्यनुद्विग्ना।
विह्वलोद्धरणनिसर्गा भवन्ति यदि केऽपि सत्पुरुषाः॥५९॥

अनुद्विग्ना अपचारानुपकारचिन्तया शून्या शकुना पक्षिणोऽपि आत्मनः उदरं पूरयन्ति। यदि कति महान्त पुरुषा भवन्ति ते विकलानाम् आपद्गतानां उद्धरणं आपन्निवारको निसर्गं स्वभावो येषां तादृशा भवन्ति। रूपी वचनेन तादृशा महापुरुषा दुर्लभा भवन्तीत्यभिव्यज्यते। स्वभावे संपत्ति त्रिनिपुणाना बहव परोपकारपरायणा विरला इति कश्चिन्मित्रमित्रं प्रति व्यज्यते।

पोट्टं भरन्ति सउणा वि माउआ अप्पणो अणुव्विग्गा।
विहलुद्धरणसहावा हुवन्ति जइ के वि सप्पुरिसा॥ ५९॥

(उदरं बिभ्रति शकुना अपि हे मातः आत्मनोऽनुद्विग्ना।
विह्वलोद्धरणस्वभावा भवन्ति यदि केऽपि सत्पुरुषाः॥)

दु सिविरायन्यमणपराकमर्ण- पिट्टांसि प यर

आ निलमत्त सट्टमि मरगम्म का तुभ मुल्लव

(दुसिविमाल्लयरीव पव्वाई पसाय भाव ।

यावविरमाग बंभ मरकत हा नव मुद्दपकधा

न भवन्त्येते तस्याः परिचितुम् , यतो सतो भूता परीक्षका, न तु यद्
परगुणरागतीति विद्ग्धस्य कस्यचिद् गुणातिशयो लभ्यते ।

प्राप्तः क्षणो न राजत्यतिकल्ये पूर्णिमाचन्द्रः ।
अन्तविरसश्च कामो ह्यसमप्रदानश्च परितोषः ॥ ६८ ॥

प्राप्तोऽप्युत्सवोऽतिकाले आनन्दाधिकत्वात्स्य अपरिपूर्णत्वाच्च न शोभते, प्राप्तत्वेन तत्फलानिवृत्तेः । तथा अतिकल्ये अतिप्रभाते पूर्णिमाचन्द्रो न शोभते, रात्रिकाले यथैव तदृश्यमानस्य दर्शने प्रमोदो न तथाऽस्य क्षीणप्रकाशस्य दर्शने इति भावः । परिणामविरसः कामः न शोभते । यः कामना परिणामे विरसो जायते न स सुखकारी । एवं असमप्रदानसहितः परितोषोऽपि न शोभते । यस्मिन् दातरि प्रीतिः किंचिदप्रदानादिकं नास्ति स निष्फलः परितोषः ।

पत्तो छणो ण सोहइ अइप्पहायम्मि पुण्णिमाचन्दो ।
अन्तविरसो अ कामो असमप्पदाणो अ परितोसो ॥ ६८ ॥

(प्राप्तः क्षणो न शोभते अतिप्रभाते पूर्णिमाचन्द्रः ।
अन्तविरसश्च कामोऽसमप्रदानश्च परितोषः ॥)

[३]

गलिएण दाढाणगदंसणोदसिनिणेन दन्तेण ।
[illegible] हि [illegible] गअ दपिन ६९॥

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] —

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥ [illegible] ॥

([illegible] ।
[illegible] ॥)

पातुमिच्छति न नीरसानां पुष्पाणां दोष, मधुकरस्य न । एकत्र मि ष्ठानुरूपस्य मधुन अलाभादेव सोय नानाकुसुमेषु परिभ्रमति, एव मनोऽभिलषित रसमसमर्पयतां कुसुमानामेवाय दोष इत्याशय तथा च— 'मामुपलभ्य यथामनोरथ रसमुपभुञ्जानस्यास्य चाञ्चल्य शाम्यति तादृक् सौभाग्यं मे भवतीभिर्द्रक्ष्यते" । सौभाग्याभिमानिनी काचिन्मानिनी सखीं प्रति स्वगुणोत्कर्ष ख्यापयति मधुपपदन — मधुपानं तस्य स्वभाव इति रसाभिकाङ्क्षेण नानापुष्प भ्रमण कुतो नायकस्य दोषभाजन व्यज्यते ।

तस्या हृदये तु सहवियोगकरपत्रपाटयमाने हि ।
प्रतिभाति बाष्पसलिल कज्जलमलिन प्रमाणसूत्रमिव ॥७२

तु महाविरहरूपेण करपत्रेण क्रकचेन विदार्यमाणे तस्या हृदये कज्जलेन श्यामम् प्रवहन् नयनसलिल विपाटनधाराया सामञ्जस्य इव प्रमाणसूत्रमिव प्रतिभाति । वृक्षस्कन्धादिपाटका क्रकचधारासाहाय्यार्थं कृष्ण मानसूत्र पूर्व विन्यस्यन्ति तत क्रकचेन तस्य पट्टिका पृथक्कुर्वन्ति इति व्यवहार । विरहिण्या कज्जलमलीमसाश्रुजल तु इदानीमायाति एव' इति दृढानुरागस्य नायकस्यागमने विप्रलम्भशृङ्गारस्योत्कर्षातिशयमभिव्यनक्ति इति वाच्यम् ।

विरहकरवत्तदूसहफालिज्जन्तम्मि तीअ हिअअम्मि ।
अंसू कज्जलमइलं पमाणसुत्तं व पडिहाइ ॥ ७२ ॥

(विरहकरपत्रदु सहपाट्यमाने तस्या हृदये ।
अश्रु कज्जलमलिनं प्रमाणसूत्रमिव प्रतिभाति ॥)

छायया साध्वी एषा । कलम्बावातेन उत्पूर्णितम् (तद् विवृति आच्छादनतृणानि यस्य) यद् गृहम्, तद्विवरात् प्रपतन्त्यो या वर्षा विधाराः ताभ्यः । कुड्ये भित्तौ लिखितम् यत् नियतमागमनस्य अवधिदिनं तत् करतलाभ्यां रक्षति, करतलाभ्यामाच्छाद्य तम् अवधि दिनलेखं रक्षतीत्यर्थः । करतलावच्छादनेन-जलधाराभ्यो निवारितत्वात् अपेक्षयापि प्रियलिखिताऽवधिदिनरक्षणं सुतरां बहुमतमिति प्रेमोत्कर्षो व्यज्यते । छाया पदेन एतन्नामकं छन्दोऽपि सूचितमिति 'मुद्रा' अलंकारः करतलोपगत । मायामामपेक्ष्यापि अवधिदिनं बहुमतम् प्रतिपालयन्ती सा कथञ्चिज्जीवति । तद्गतिक्रमे तु तस्या जीवनं दुष्करमिति समियत्तम प्रति व्यज्यते । 'अम्बुधाराभिः' इति छायाकारस्य तु प्रमाद एव । रक्षणार्थकधातुयोगे पञ्चमीविधानात् ।

शिखिपिच्छरावतंसा व्याधवधूर्गर्विता भ्रमति ।
गजमौक्तिकपरिरचितप्रसाधनानां पुरः सपत्नीनाम् ॥ ७६ ॥

गजमौक्तिकैः परिरचितं सम्यक्तया कल्पितं प्रसाधनं मण्डनं याभिस्तासाम् । परि उपसर्गोऽत्र रचनासौन्दर्यसमुद्भावनार्थं प्रसाधने अलंकारविशेषे भूषणम् । एवंविधानां सपत्नीनामग्रे । शिखिपिच्छं मयूरपिच्छमेव अवतंसः शिरोभूषणं यस्याः एवंविधापि व्याधवधूः गर्विता

सिहिपिच्छकण्णऊरा जाआ वाहस्स गव्विरी भमइ ।
गअमोत्तिअरइअपसाहणाणँ मज्झे सवत्तीणम् ॥७६॥

(शिखिपिच्छकर्णपूरा जाया व्याधस्य गर्विणी भ्रमति ।
गजमौक्तिकरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम् ॥)

पान्थाऽऽशङ्की काको नेच्छति दत्तमपि पथिकगेहिन्या ।
अवनतकरतलविगलितवलयमध्यस्थितं पिण्डम् ॥ ८० ॥

पथिकगृहिण्या दत्तमपि । पिण्डाऽऽशङ्कयैवाथ अवनतात् प्रवृद्धं कृशात् करतलाद् विगलितस्य कङ्कणस्य वलयस्य मध्यस्थितम् अन्त पिण्डं पान्थस्य आशङ्कया काको नेच्छति । विरहिणी मा इयमुक्तं जाता यत् प्रोषितपतिके दत्तवाहनस्या कङ्कणं हस्ताद्गलति । कङ्कणं च पाशमाशङ्क्य तदभ्यस्य पिण्डं काको न भक्षणीयमाशय । प्रोषितपतिका प्रियतमचिन्तया सदैव गृहभारमपाकलनक्लिष्टतया विरहस्य सुदुःखानि च सूचयत । शकुनज्ञानमात्रया काकाय बलिमुपहरन्त्या विरहिण्या पथिकगृहिण्या सद दृष्टा भवति । एवमेव मरणस्या अपि मन्दर्गति नायक मति सख्याऽभिप्रायस्त ।

अवधिदिनाऽऽगमशङ्काऽऽकुलाभिरिह कुड्यविलिखिता रेखा
आलीभिः प्रोञ्छयन्ते द्वित्रास्तथैव चौरिकया ॥ ८१ ॥

पासासङ्की काओ णेच्छदि दिण्णं पि पहिअघरणीए ।
ओअन्तकरअलागलिअवलअमज्झट्ठिअं पिण्डम् ॥ ८० ॥
(पाशाशङ्की काको नेच्छति दत्तमपि पथिकगृहिण्या ।
अवनतकरतलगलितवलयमध्यस्थितं पिण्डम् ॥)
अवहिदिअहागमासंकिरीहिँ सहिआहिँ कुड्डलिहिआओ ।
दोतिण्णि तह च्चिअ चोरिआए रेहा पुसिज्जन्ति ॥ ८१ ॥
(अवधिदिवसागमाशङ्किनीभिः सखीभिः कुड्यलिखिताः ।
द्वित्रास्तथैव चौरिकया रेखाः प्रोञ्छ्यन्ते ॥)

। मित्रवमाऽऽगमस्य अवधिदिनं मा आगच्छतु इति शङ्कयाभिभाषाभि सखीभिः भित्तिविलिखिता द्विधा रेखा चोरिकया चौर्येण तत्पश्चात् मनिति यावत् । प्रोम्छयन्ते, उन्मार्ज्यन्ते । अवधिदिनगणनार्थं कामिन्या स्वयं लिखिता रेखा कृता । तत्र अवधिदिनप्राप्तो ऽपि यदि प्रियो नागच्छेत् तर्हि दुःखमाप्नुयात् अत एवादिति शङ्कया अवधिदिनस्य अनागमनार्थं सखीभिर्हि सा रेखा अवचित प्रोम्छयन्ते इत्याशयः । नियतसमये यदि प्रिय आगच्छेत् तर्हि—यस्मा रहा अवधे पूर्वमेवाऽऽगमनात्सविशेषानन्दः, अवधेरभिहितदिनकथने चास्या प्राणरक्षा भवेदिति सखीनां तात्पर्यम् । कुट यति विभित ; यद्वा—अवधिदिन क्रियत्स्वविशिष्टमित्युत्कण्ठया तन्मर्जनेन संमुखस्थमेव तिष्ठतीति प्रयापातिशय परिपोष्यते ।

तव सुषमादृश्य नो लभत इति हि पूर्णमण्डलो विधिना ।
परिपितुमिवान्यमयमिव पुनरपि परिखण्ड्यते शशभृत ॥८२॥

एष शशभृत्ऽस्याय चन्द्र तव मुखमण्डलस्य न लभत इति अस्यापि पुनश्च अन्यमयम् अन्यप्रकार घटयितुमिव निर्मातुमिव । विधिना विधात्रा ध्वभृत् चन्द्र पुनरपि पूर्णमण्डल अपि परिखण्ड्यते खण्डखण्डिकमस्य दिन दिवस । प्रतिदिवसहासमेवानुभवन् परिखण्ड्यते चन्द्र एष इत । यो पूर्णमपि तत्र तव मुखशोभा न लभत इति एव कृत्वा पुनश्चद्ध्या

तव मुहमारिच्छ एा लम्ह त्ति सपुण्णमण्डला विहिणा ।
अण्णमअ व घडइ पुणा वि खण्डिज्जइ मिअङ्को ॥८२॥

(तव मुख शोभाय न लभत इति संपूर्णमण्डलो विधिना अन्यमयमिव घटयित पुनरपि खण्ड्यते मृगाङ्कः ॥)

[illegible] । [illegible] इति 'परि' पदेन—[illegible] [illegible] इति यथा पूर्वं [illegible] तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] ।

अद्य गतोऽद्य गतो ऽद्य गतोऽद्य गतेति गणयन्त्या ।
प्रथमे दिनार्द्ध एव हि रेखाभिश्चित्रितं कुड्यम् ॥ ८३ ॥

' [illegible] ' इति [illegible] [illegible] तथा प्रथमे दिनार्द्ध एव [illegible] । [illegible] इति [illegible] '[illegible]' इति [illegible] — [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] ॥ ८३ ॥

([illegible] इति [illegible] ।
[illegible] ।)

दूत

एर निर्न्दे एव सदा बहुनिबमगलवज्ञस्य दुःखमनुभूय रेतानिर्भिति
दृतिलेति विपनुल्मादज्ञन्यो अनिवहा मोहानिद्रादो व्यम्यत ।

भियमस्मरणमणुउदूर मस्धारानिपातगुडिनया ।
आवविनयकन्धरया पथिरुदृहिया मदीयते दीप ॥८४॥

मनवकले गुरुमानाच्छ— प्रियस्य स्मरस्य प्रभुत्म् नेत्रधार्मस्ये
मर्वेन मवाप् वन लक्षणम् । तस्य धारानिरन्तरपातक्लिन्ना । स्रोनिन
पतिकया कालविनतकन्धरया सन्ना । नीर दीयते मकरन्दस्त इति यावत् ।
दीयस्योपरिमणम् यदि मुखं न उपाकयस्त तर्हि प्रभुजकवतेन दीयस्य
धर्म न अवेदिति भाव । प्रभुत्म् उदन दीयस्यासमये प्रभुविसर्ज
यस्य अमङ्गलप्युक्त्या जलोपेन कम्पस्य नेत्रजाहितनिष्क्रमणात् अत्र
समये एव इत्यन्य समाप सूच्यते । यदा उदन— जडो काका
दुर्गविनमङ्गलम् । अतो विपदलयामपि यदि त्विराज स्यामाह न
किन्तु धनन् अपि तु धरा स्यात् इति स्मृतिमात्रविनुभवद् लन्धिप्रायो
व्यज्यते ।

कम्पम्बिमकरागुल्पिपरिग्रहस्वलिनछेस्वनीमार्गे ।
स्वल्पेव पूयते ना भियमपि छेदे लिपाम किम् ॥८५॥

पिअससअरणपलोट्टन्तबाहधाराणिवाअभीआए ।
दिज्जइ वङ्कग्गीवाए गीवआ पहिअजाआए ॥ ८ ॥

(प्रियसस्मरणप्रलुठ्यद्बाष्पधारानिपातभीतया
दीयत वक्रग्रीवया दीपक पथिकजायया ॥)

कम्पमाना स्विन्ना स्वेदयुक्ता च या कराङ्गुली तद्द्वारा परिग्रहणेन स्खलिता निघस्ता या लेखनी तस्या मार्गे । 'स्वस्ति' इति प्रारम्भिकवर्णद्वयमेव न पूर्णतः समाप्यते । आरम्भेऽदन्तादिकम् अन्यत् लेखे किं लिखाम । प्रियस्मरणेन अङ्गुल्यासु यथाशीघ्रं कम्प स्वेदोद्गमश्च भवति यथा लेखिनी मुहुर्मुहु स्खलिता भवति । ततश्च 'स्वस्ति मात्रमपि लेखितुं न शक्नोमि, स्वमतापादिक प्रियतमाय कि लिखामीत्याशय ।

हहो दुष्करकारक पुनरपि चिन्तां करोषि गमनस्य ।
नाद्यापि हन्त सरला भवन्ति वेण्यास्तरङ्गिणश्चिकुरा ॥८६॥

हहो विरहदानरूपदुष्करकार्यस्य सम्पादक ! गमनस्य परदेश गमनस्य विचार पुनरपि करोषि ? तव प्रवासे वेणूया वेणीभूतस्य केश कलापस्य तरङ्गिणा कुटिलाश्चिकुरा कचा अद्यापि सरला न भवन्ति ।

वेविरसिएणकरङ्गुलिपरिग्गहक्खलिअलेहणीमग्गे ।
सोत्थि च्चिअ ण समप्पइ पिअसहि लेहम्मि किं लिहिमो ॥८५॥

(वेपनशीलस्विन्नकराङ्गुलिपरिग्रहस्खलितलेखनीमार्गे ।
स्वस्त्येव न समाप्यते प्रियसखि लेखे किं लिखाम ॥)

हन्तो दुक्करआरअ पुणो वि तन्ति करेसि गमणस्स ।
अज्ज वि ण होन्ति सरला वेणीअ तरङ्गिणो चिउरा ॥८६॥

(अत्रा दुष्करकारक पुनरपि चिन्तां करोषि गमनस्य ।
अद्यापि न भवन्ति सरला वेण्यास्तरङ्गिणश्चिकुरा ॥)

अन्यदेव दीप्तिना वेशान्तया वशीभूता यदा न्यु रिवेषु प्रतिपूर्वं प्रान्ते दृश्यते व्यवर्तमानेऽपि च पूर्ववत्तया न जाता । अनेन प्रबलम् सान्द्रतया स्वकल्पना सूच्यते । तत्र वास्वर्तमानेऽपि स्वान्तर्निहितम् उत्थि वसन वायु समावयति पुनर्भनु किमपि दुष्कर कोऽपि मनक इति दीपन्यासे दुष्करितयो लभ्यते । इहो इति समवर्तमानत्वे । यथा च– प्रवास दाम्पत्योनरे – हिन्दे यथा मूलम् कस्तेऽनुभूय इत्यादि विलक्षणकरितलानि ।६ पुन प्रकाश दिलायामिनवर्तमानं दविकचानुर्मियमान । विना कोऽपीरवेन– लसमान का तथा तदिभ्रमम वपि मे विरहजन्यरावकमलीति भैरन्नियो लक्ष्यन । दीप्तवातभिवारय लोके भवो विहारियावनु यीति—

'कर्मा न आय सहज रैन विरहदूबरे गात ।
यदही बहा पलाइयन ललन चला की बात ॥'

सरहूनन–' विरहतनुकनुरिदमपधि न तादवरक्रमियाय ।
त्रिभुवनैव सानुयते कमन ' समनमहाय ॥'

असयान्तुकरणमकमनावस गाथाया अन्वर्थम सम्भावन्तपनाथा ॰ इत्यन्या द्रष्टव्य ।

पृच्छाम सङ्गावादपि मवि यद् रि समस्तमहिम्नानाम् ।
दर्पित गत नु वन्या वरम्भिना यत्र व॰न्ते ॥ ८७ ॥

सर्व मान्सु स भावत पुन्हिद्मा वि समस्तमहिलानाम ।
यद्दर्प न वरम्भिता विवश बलाया ॰॰ पन्हूमिस ॥ ८७

[र कथय सङ्ग वन पृष्ट म किमन्तमहिलानाम ।
वद्दन कारिवता वा जवया नवित मारित ॥)

इति द्विवचनेन—दौर्बल्यात् बहवो वलयास्तु कराद्गलिता एव किन्तु सौभाग्यचिह्नमिति कृत्वा प्रत्येकहस्ते एकैको वलयो रक्षित, इति दौर्बल्यातिशयः प्रियसौभाग्याभिमानश्च व्यज्यते । रोदितेत्यनेन—कोप शीलापि सा केवल मार्दवमेव न गता प्रत्युत विद्रुतहृदयापि जातेति स्नुषाया दयनीयत्वातिशयो व्यज्यते ।

पथिककुड्यविवरान्तरगलितजलार्द्रे गृहेऽप्यनार्द्रमहो ।
उद्देशमार्द्रयति पतदविरतबाष्पाम्बुनिवहेन ॥ ९० ॥

प्रोषितपतिका जीर्णस्य गृहस्य कुड्यस्य विवरान्तरात् छिद्रान्तराद् गलितेन जलेन आर्द्रे गृहे । अनार्द्रं शुष्कमपि स्थानम् । अनवरतं पतता बाष्पसलिलेन आर्द्रयति । गृहाच्छादनविवरात्पतता जलेन क्लिन्ना शुष्के स्थाने निषीद्य पर प्रियस्मरणे सति निरन्तर पतद्भिरश्रुभिस्तदपि स्थानमार्द्रं करोतीत्याशय । वधू पदेन नवयौवनादर गुरुजनलज्जा त्यार् गृहान्तःस्थितसमापेक्षत्व च सूच्यते । जीर्णगृहवचनात्—दारिद्र्य तु सोढव्यानि प्रतिकूलानि सापि जीवन न जहातीति सूच्यते ।

रक्षति पुन शिरसा पक्ष्मान्तादक्षि प्रतीच्छन्ती ।
आर्द्राभिरनमशुभिरथ पथिकवधून् व्यक्षयति ॥ ९१ ॥

पहिअवहू [illegible] अ [illegible] घर [illegible] पि ।
[illegible] अविरअवाहसलिलणिवहेण [illegible] ॥ ९० ॥

(पथिकवधू [illegible] गृहे [illegible]मपि ।
उद्देशमविरतबाष्पसलिलनिवहेनार्द्रयति ॥)

[illegible] सम्प्रति [illegible] उत्पन्नम् [illegible] । [illegible] [illegible] उक्तार् [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

सुन्दर यदि कौतुकितोऽसि नवमल्लिकाया दर्शनसुखानाम् ।
तत्सौरभमालवन्धुवधीरम्ब भ्रमर मसृणमन्या ॥ ९२ ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]) यदि [illegible] कौतुकवान् असि तर्हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥९१॥

([illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥)

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ९ ॥

([illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥)

इति स्यात् यस्मात् ईदृशम् अस्याः (नायिकायाः) मुखं वीक्ष्य । परस्पराश्लिष्टोर्ध्वीकृतबाहुलतिकं प्रतिलोमक्रमेण कञ्चुकावतारणसमये मुखमण्डलात्क्रमशः कञ्चुकाऽपसरणेन चिबुकादिभागस्य क्रमक्रमेण दर्शनं भवति । अन्ते च सम्पूर्णमपि मुखमण्डलमपगतावरणं भवति । एतेन क्रमिककञ्चुकापसरणेन दृश्यमानचिबुकादिपर्यन्तभागस्य मुखस्य क्रमिकेषु दर्शनावस्थासु द्वितीयातृतीयादितिथिषु उदितस्य चन्द्रस्य साम्यं कल्पयित्वा, अन्ते च कञ्चुकस्य सर्वथाऽपसरणेन पूर्णस्य पूर्णिमा चन्द्रस्य साम्यं सहस्थापितमिति सर्वेतिथिचन्द्रदर्शनसौख्यमस्याशयः । 'सुन्दर' इत्यामन्त्रणस्य—' त्वं तु सौन्दर्याऽभिमानं वहस्येव परं परमं तस्याः सौन्दर्यमित्याकूतम् ।

धवलोऽसि यदपि सुन्दर तदपि तु मम रञ्जितं हृदयम् ।
रागभृतेऽपि च हृदये सुभग विनिहितो न रक्तोऽसि ॥९३॥

हे सुन्दर ! त्वं धवलः शुभ्रः (श्वेतः) असि तदपि त्वया मे हृदयं रञ्जितं रक्तवर्णीकृतम् । धवलेन रञ्जनस्य विरुद्धम् किन्तु—त्वं धवलः अर्थात् श्रेष्ठः असि अत एव गुणद्वारा त्वया मे हृदयं अनुरञ्जीकृतम्, इति विरोधपरिहारः । हे सुभग ! रागेण रङ्गेण भृते पूर्णेऽपि हृदये त्वं विनिहितः (स्थापितः) तथापि त्वं न रक्तः अनुरक्तो न जातः

धवलोसि जह वि सुन्दर तह वि तुए मज्झ रञ्जिअं हिअअम् ।
राअभरिए वि हिअए सुहअ णिहित्तो ण रत्तोऽसि ॥ ९३ ॥

(धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रञ्जितं हृदयम् ।
रागभृतेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥)

इति विरोधः । वस्तुतस्तु अनुरागपूर्णे हृदये स्थापित अर्थात् यथा हृदयमनुरागबिन्दुभिरपि निष्ठुरस्य न अनुरागं मनोवीति विरोधपरिहारः । यदि वा अनुरागः एवं त्वम् अनुरागया ममानुराग हृदयादि अनुरोध वशादपि अनुरागादि इत्याशयः । अत्र हृदयम्—अपरिवर्तनं शरीरेण पूर्वं मे इत्यभिप्रायो व्यज्यते । विनिहित (स्थापित) इत्यनेन—यः सदा स्वस्थाने इत्थं स्थापितमासीति आकृतिरे हृदया वर्णयता मे रागः इति सूच्यते । सुन्दर सुभग इत्यामन्त्रणाभ्यां सौन्दर्यमात्रगुणात् प्रथमरागे मम स्वस्य तुरागो अभूत् । त्वं तु सौन्दर्यगर्वितो मामनुरागासीति गूढ उपालम्भो व्यज्यते ।

कल्यं किल खरहृदयः प्रवत्स्यति प्रिय इति श्रुतं जनात् ।
भगवति वर्धस्व निशे तथा यथा कल्यमेव नादेति ॥९४॥

मम धीरातभिज्ञत्वात् निष्ठुरहृदयः प्रियः कल्ये प्रातः प्रवत्स्यति प्रस्थास्यत इति जनात् श्रुतम् । भगवति निशे [1] तथा वर्धस्व यथा

कल्लं किल खरहिअओ पवसिहिइ पिओत्ति सुव्वइ जणम्मि ।
तह वड्ढ भअवइ णिसे जह से कल्लं चिअ ण होइ ॥६०॥

(कल्यं किल खरहृदयः प्रवत्स्यति प्रिय इति श्रूयते जने ।
तथा वर्धस्व भगवति निशे यथा तस्य कल्यमेव न भवति ॥)

* हिन्दीभाषायामपि प्रसिद्धम्—

सजन सकारे जायेंगे नैन मरेंगे रोय ।
बिधना ऐसी रैन कर भोर कबहु ना होय ॥

कल्पमेव न उदेति न भवति। निशानुद्धया चेद् व्यज्यते-यदहम् इमां निशामेव दृष्टवती, न दिनोदयं द्रक्ष्यामि प्रियविरहे जीवितस्य स्वतो शान्तत्वात् इति। 'जनात् श्रुतम्' इत्यनेन—मम दुःख भविष्यतीत्यनुमाय, स स्वयं प्रवासं नासूचयत् अत एव जनेभ्य श्रूयते। तथा च मदुःखं जानन्नपि निष्ठुरः स प्रवसतीति निगूढ उपालम्भो व्यज्यते। 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम्' इत्यमरः।

स्फुरिते वामाक्षि त्वयि यद्येष्यति स प्रियोऽद्य तत्सुचिरम्।
समील्य दक्षिणं त्वत्प्रेक्षिष्येऽहं त्वयैवैनम् ॥ ९५ ॥

हे वामनेत्र! त्वयि स्फुरिते सति विदेशागतः स प्रियो यदि अद्य एष्यति, तत् तर्हि दक्षिणं तत् (नयनम्) निमील्य तदागमनसंवाददायकेन त्वयैव एव प्रियं सुचिरं प्रेक्षिष्ये। अन्यकार्येषु हस्तमसादृत्यपि दक्षिणं नयने निमील्य कृतज्ञतानुरूपा त्वामेवैकं प्रियदर्शनदानेन कृतार्थयिष्यामीति भावः। स्त्रीणां वामाक्षिस्फुरणं शुभसूचकं भवतीति प्रसिद्धम्।

समदुःखसुखयोः समसमितयोः रूढप्रेम्णोस्तयोस्तु कालेन।
दम्पत्योर्म्रियते यो जीवति सोऽन्यो मृतो भवति ॥ ९६ ॥

फुरिए वामच्छि तुए जइ एहिइ सो पिओ ज्ज ता सुइरम्।
संमीलिअ दाहिणअं तुइ अवि एहं पलोइस्सम् ॥ ९५ ॥

(स्फुरिते वामाक्षि त्वयि यद्येष्यति स प्रियोऽद्य तत्सुचिरम्।
संमील्य दक्षिणं त्वयैवैनं प्रेक्षिष्ये ॥)

समासमान् उभयो कृते साधारणतया मुग्धमुग्धाभ्यो समितयो स्वीभूतयो मुग्धमुग्धावस्थायाम् पृथीभूय परिवर्धितयोरिग्दयं । तत कालेन स्वयुना कालेन मृदप्रेम्णो स्वसम्बयो दृश्यतयोर्मध्ये च (आपा दीर्घयो) जिवत न जीवति । अन्य तादृशवियोगदुःखात् मृतो भवति चिरदुःखस्मरणात् दैन्यादीविलाप्यमरणमेव वरमिति भावः ।

मधुरयुवासो ग्रामो मधुमासो यौवन पति स्थविर ।
जीर्णसुरा स्वाधीना वसती मा भवतु किं म्रियताम् ॥ ९७ ॥

मधुरा युवका यस्मिन् ईदृश अयी ग्राम (अस्ति) मधु तथा वसमानकमाधुरा यौवनस्य म्रियतामिति भावः । मधुमासः (वसन्त- वसन्तकः) यौवनम् (कामविकारमयम्) स्थविरो वृद्ध । जीर्णसु पुरातन हि वरसुरीमारब्धमित्याशय । स्वाधीनेत्य प्राचीनमयम्

सममोवरदुरसवपरियदृढियाणँ कालेण रूढपेम्माणम् ।
मिहुणाणँ मरइ ज त मुनियव्व इमर मुख दोइ ॥ ९६ ॥

(समसाख्यदुःखपरिवर्धितयो कालेन रूढप्रेम्णा ।
मिथुनयो म्रियते यदन्यस्तु जीवति इतरम्मृत भवति ॥)

पवर जुवाणो गामो महुमासो जोव्वण पइ ठेरा ।
जुण्णसुरा साहीणा असई मा होउ किं मरउ ॥ ९७ ॥

(प्रचुरयुवा ग्रामो मधुमासो यौवन पति स्थविर ।
जीर्णसुरा स्वाधीना असती मा भवतु किं म्रियताम् ॥

यथेच्छपानस्य सौकर्यं सूचितम् । एकैकमपि शीलखण्डनसमर्थेष्वेषु सर्वेष्वेकत्र मिलितेषु चरित्रभ्रंशोऽस्या नाऽपराधायेत्यर्थः ।

बालक भवतोऽप्यधिकं मम जीवितमेव वल्लभं निजकम् ।
तत्त्वया विना न भवतीति तेन कुपितं प्रसादयामि त्वाम् ॥९८॥

हे बालक प्रेमपरिपाकाऽनभिज्ञ ' इत्यर्थः । भवत अपि मम स्वकीयमपि मम निजं जीवनमेव मम प्रियम् । तद् जीवितं त्वां विना न भवति इति कारणेन कुपितं त्वां प्रसादयामि । कुपितस्य तवाऽनुनयो मम जीवनरक्षार्थमेव क्रियते, न तवानुरोधरक्षणार्थमित्याशयः । त्वां विनाऽहं जीवितुमेव न शक्नोमीति व्यङ्ग्यम् । तथा च– ' त्वयि निबद्धप्राणाया मम कीदृशः प्रेमबन्धः त्वं तु तमपि यथावन्न वेत्सि ' इति बालकपदसहकारेण प्रियं प्रत्युपालभ्यते ।

एकैककरधृतिवेष्टनविवरान्तरदत्ततरललोचनया ।
व्युत्क्रामति बाल त्वयि पञ्जरशकुनायितं हि तया ॥९९॥

बालअ तुमाहि अहिअं णिअअं चिअ वल्लहं मह जीअम् ।
त तइ विणा ण होइ त्ति तेण कुविअं पसाएमि ॥ ९८ ॥

(बालक त्वत्तोऽधिकं निजकमेव वल्लभं मम जीवितम् ।
तत्त्वया विना न भवतीति तेन कुपितं प्रसादयामि ॥)

एक्कक्कमवइवेढणविवरन्तरदिण्णतरलणअणाए ।
तइ वोलन्ते बालअ पञ्जरसउणाइअं तीए ॥ ९९ ॥

(एकैकवृतिवेष्टनविवरान्तरदत्ततरलनयनया ।
त्वयि व्यतिक्रान्ते बालक पञ्जरशकुनायितं तया ॥)

हे बाल चत्वरे दृष्टिक्षेपाननिवारणाद्बालकसदृश ! त्वयि स्फुटा मति सति तामनिरूप्य त्वयि आगच्छति सति । एकस्मिन् वृतिवेष्टन स्य काष्ठनिर्मितगृहस्याधोरस्य कण्ठरा विवराभ्यन्तरे दत्त प्रहित चक्षुषो नयन यथा, एतादृशया तथा पञ्जरबद्धपक्षिवत् आचरितम् । पञ्जरबद्ध पक्षी यथा प्रतिविवरे महिमदृष्टिभ्रमणं तथा त्वद्दर्शनलालसा सा वृति वेष्टनविधे दधासेति भाव । एकैकस्मिन्नित्यनेन कस्मिंश्चिदपि विवरा न्तरे दर्शनसौकर्य इत्यादिति शोभन प्रत्येकविवराभ्यन्तरे दर्शनादुत्कण्ठाति शयो व्यज्यते । 'प्रेषितलोचनया' इति पदे दर्शनेच्छया नयनस्य प्रेरणे गाढसन्तत्वं ध्वन्यते । तथा च-प्रियदर्शने तस्या नयन चरवदभिमुख तातिशयो व्यज्यते । पञ्चिरचरेणा—त्वद्दर्शनानुत्सुकिता सा पक्षीव मदीय स्वान्तितकमाताम्रं कम्प्रांबे परं पञ्जरबन्धे यथा पक्षिणः परवशस्य तथा गुरुजनबन्धेन तस्या इति नायिकाया प्रेमातिशयोऽभिव्यज्यते ।

तस्या अङ्गे प्रथम यत्रैव हि यस्य निपतिता दृष्टि ।
तत्रैव तस्य मग्ना, सर्वाङ्गं किन्तु न केनचिद्दृष्टम् ॥१००॥

तस्या नायिकाया यस्मिन्नेव अङ्गे यस्य दृष्टि निपतिता तस्य दृष्टि तत्रैव तस्मिन्नङ्ग एव मग्ना सौन्दर्यातिशयात् सुस्थिराऽभवत् ।

जस्स जहं चिअ पढम तिस्सा अङ्गम्मि णिवडिआ दिट्ठी ।
तस्स तहं चेअ ठिआ सव्वङ्गं केण वि ण दिट्ठम् ॥ १०० ॥

(यस्य यत्र प्रथम तस्या अङ्गे निपतिता दृष्टि ।
तस्य तत्रैव स्थिता सर्वाङ्गं केनापि न दृष्टम् ॥)

अत एव तस्या सर्वाङ्गं केनचिदपि न दृष्टम् । ' विनिङ्किता दृश्यान ' निपतिता ' इति कथनेन यदङ्गेष्वपि गता दृष्टिर्निबध्यते, किं पुनरभि लापपुरस्सरम्, तथा चाङ्गानां लावण्यातिशयो व्यज्यते । ' मग्ना ' इति पदेन सौन्दर्यनिवशतया दृष्टेरचलत्वं लक्ष्यते, तथाच लावण्यमम्बुधिरिव सा सौन्दर्येण अगाधेति व्यज्यते । तथा च सेयमस्माकं दृष्टिरेकैकाङ्गशो भावदर्शने एव निश्चलनिश्चीमा, ततो नैव सर्वाङ्गशोभादर्शनसमर्थेत्या शय । एव च अनिर्वचनीय तस्या लावण्यमिति ध्वनितम् ।

'प्रवासे कथमिव व्यत्येति स्म रजनि ' प्रियया पृष्ट' कश्चि वत्प्रवासादागत' माह-

चन्द्रमुखि चन्द्रधवला दीर्घा दीर्घाक्षि तव विरहे ।
कथमपि गमिता रजनी शतयामेव हि चतुर्यामा ॥१०१॥

हे चन्द्रमुखि हे दीर्घाक्षि ! तव विरहे चतुर्यामापि (चतु प्रहरापि) शतयामेव दीर्घा चन्द्रधवला रजनी कथमपि गमिता । चन्द्र मुखीति सम्बोधनेन चन्द्रेणावदातायां रात्री चन्द्रमालोक्य त्वन्मुख स्मृतम्, इति विरहे शतगुणितवेदनाधिक्य व्यज्यते । दीर्घेति कथितेऽपि पुन' चतुर्यामा यामिनी शतयामेव गमिता ' इत्यनेन ' अधिकाधिक रात्रावपारा' प्रहरा भवन्ति, परमत्र हि शत प्रहरा जाता ? ' इत्यभिनिव

चन्दमुहि चन्दधवला दीहा दीहच्छि तुह विओअम्मि ।
चउजामा सअजाम व्व जामिणी कहँ घोलीणा ॥ १०१॥

(चन्द्रमुखि चन्द्रधवला दीर्घा दीर्घाक्षि तव वियोगे ।
चतुर्यामा शतयामेव यामिनी कथमप्यतिक्रान्ता ॥)

रात्रिसमाप्तिपर्यन्तीयया नायकस्य वेदनातिशयो व्यज्यते । कथमपीत्यनेन दुर्विषहनीय कष्टातिशयो द्योत्यते । अतिक्रान्तेति पदद्वये (गमिता , इति एवमन्ययोरेव– वैरिणी रात्रि किं एवेष्यया गता ? यद्वाऽन्यया कथञ्चिद् गमिता इति विवक्षित असहनतातिशयो व्यज्यते ।

नववनिताऽऽश्लिष्ट स्वामिनं तत्प्रत्ययवञ्चिता पूर्वमुग्धा प्रथम्योत्तरे प्राह–

समन्नुपसे दयितया तथापि कृत्तितासि किमिति रे मणसि ।
अनभिज्ञोपरिमरलो मुह्यति मन्दोऽपि चाज्ञानि ॥ १०२ ॥

दयितया सह उरसे उरसि धायसे तथापि किमिति कृशिता कृशेव जाताऽसि इति रे भणसि ? पीडितवक्षस्तया प्रणयधाष्टर्येन रे ' इति प्रयुक्तमिति बोध्यम् । ह अनभिज्ञ ' उपरिभरत उपरिनिहित भारवशात् वक्षोवनौपि अङ्गानि मुह्यति सोऽप्यङ्ग चीयत इत्यर्थ । अपि पतन वक्षोभरस्थापीय दशा, तत्र अवस्थाया मम किं वाच्यमिति सूच्यते । सत्युत्या कृते दयित अन्ययोरस्तु– अधुना ममागता सैव त प्रेयसी इत्युपालम्भ सूच्यति । अथवा—भवति सा तव भवि ताऽहित ततश्च तन्वीनमायाया ममापि सा त्वदायबहुमानेन बहुमता आसेति एतत्प्रयातिशयो व्यज्यत । तथा मम आयसे इत्युक्तया–त्वद् गमदिवसात्प्रा मम कृन्यातताऽपसरयानमभवमत । त्व पशु (अनु नवीनया

उप्पहसि पिआइ समअं तह वि हु रे भणसि कीस किसिअ त्ति ।
उवरिभरएण अ अण्णुअ मुअइ वइल्लो वि अङ्गाइं ॥१०२॥

(उरःपस प्रियया सम तथापि खलु रे भणसि किमिति कृशेति ।
उपरि भरण) च ह अज्ञ मुञ्चति दलीवर्दोऽप्यङ्गानि ॥)

तया प्रियया विना क्षणमपि न स्थितिः, भवान् ऐन्दुमुख्या सह सर्वदा मम हृदये प्रतिवसतु ' इति मङ्गलमुपलक्ष्यते । तथापि अपराधित्वेन मयि प्रणयभङ्ग कृतवान् 'कथमपि इमां इति विचार्यमप्यनुचितम् तथापि [illegible] मुग्धेन प्रणय मां कथयति अतः स नवप्रणयम् ' इत्युक्तमो ऽभ्यगात ।

अनुनयपरितोषितया तवाऽपराधांश्चिरेण गणयन्त्या ।
अप्रभवत्करयुग्माङ्गुल्या च तया चिरं रुदितम् ॥ १०३ ॥

नायकेन अनुनयेन प्रसादितया, नायक तवाऽपराधान् चिरपर्यन्तं गणयन्त्या । अनेन अपराधानां बहुत्वं व्यज्यते । गणनावसरे अपराधानां बहुत्वात् करभवस्य (करयोः अङ्गुलीनामङ्गुलयः) अङ्गुलमनस्य द्वयोः करयोः अप्रभवतो यस्याः तया । ' इयत अपराधान् कथं गणयामि इत्याकुलया तया बहुकालं यावत् रुदितम् । अनेन नायिकाया मौग्ध्यं द्योत्यते । मुग्धा कलहान्तरितानुनीताऽऽगतस्या सख्याः नायकं प्रत्युक्तिः ।

वर्धते वधूर्नवयौवनमनोहराणि हि यथा यथाङ्गानि ।
कृशति नु तथा तथाऽस्या भूयो दयित सपत्नश्च ॥१०४॥

अणुणअपसाइआए तुज्झ वराहे चिरं गणन्तीए ।
अपहुत्तोहअहत्थङ्गुलीअ तीए चिरं रुण्णम् ॥ १०३ ॥

(अनुनयप्रसादितया तवापराधांश्चिरं गणयन्त्या ।
अप्रभूतोभयहस्ताङ्गुल्या तया चिरं रुदितम् [illegible])

यथा नवयौवनेन मनोहराणि अङ्गानि यथा यथा यस्य क्रमेण वर्धन्ते । तथा तथा मध्यं कटि दृष्टिम् सपत्न प्रतिपद्य (सपत्नी प्रभृति) इत्यानि इतो भवति । आचार्यैः निरुद्ध । यौवनस्वभावात्मध्य-मध्यासनया दृष्टिम्, ईर्ष्याभिमानाच्च सपत्नीप्रभृति इतो भवन्ति भाव ।

आदाय चूर्णमुष्टिं हर्षोत्सुक्येन वेपमानाया ।
भिपमवकिरामि पुर इति हस्ते गन्धोदकं जातम् ॥१०५॥

पुर प्रियतमम् अवकिरामि 'प्रियतमस्योपरि इमां चूर्णमुष्टिं क्षिपामि' इति विचार्येव मुष्टौ कर्पूरादिरूपकर्पूरचूर्णं गृहीत्वा 'गुलाल' सामान्य । हर्षजनितेन औत्सुक्येन वेपमानाया कम्पमानाया नायिकाया हस्ते गन्धोदकं गन्धपूर्णं उदकम् अप्यभिमन्दवे । प्रियतम दर्शनजनितेन सात्त्विकभावाद्भवेन स्वेदेन चूर्णमुष्टिरेव गन्धोदक जात

जह जह उव्वहइ वहू णवजोव्वणमणहराइँ अङ्गाइँ ।
तह तह से तणुआअइ मज्झो दइओ अ पडिवक्खो ॥१०४॥

(यथा यथोद्वहति वधूर्नवयौवनमनोहराण्यङ्गानि ।
तथा तथा तस्यास्तनूभवति मध्यो दयितश्च प्रतिपक्ष ॥)

घेत्तूण चुण्णमुट्ठिं हरिसूससिआएँ वेवमाणाए ।
भिसिरेमित्ति पिअअम हत्थे गन्धोअअं जाअं ॥ १०५ ॥

(गृहीत्वा चूर्णमुष्टिं हर्षोत्सुकिताया वेपमानाया ।
अर्पकिरामीति प्रियतम हस्ते गन्धोदकं जातम् ॥)

मिथ्यागत । कन्याङ्कोऽङ्कमारोप्य गता यावत् गन्तासु इति अन्य प्रयत्नसाकाङ्क्षिणो व्यञ्जना । 'सान्तुरेण' इति पदेन सान्त्वोक्तिश्रवणे कातरीभावान्तःस्वप्न योत्यते । अत एव 'सुखपुच्छिका' रात्रिः प्रियसमीहितमपि इत्युक्तवता स्नेहोद्गमनान्तःसुभगो विवक्षित ।

इयमिव प्रति मायावचनेन विलपन्तीं सखीं प्रति सानुरागा काचिदाह—

स्थगयिष्यामि कराभ्यां नयने तस्मिन्विलोकिते द्वाभ्याम् ।
अपिधास्यामि कथं मम पुलकितमङ्गं कदम्बकुसुममिव १०६

तस्मिन् दृष्टे सति द्वाभ्यां कराभ्यां नयने स्थगयिष्यामि आच्छादयिष्यामि परं तद्दर्शनेन पुलकितं रोमाञ्चयुतम् अत एव कदम्बकुसुममिव स्थितं ममाङ्गं कथम् अपिधास्यामि आच्छादयिष्यामि । सर्वाङ्गव्यापिरोमपुलकं गोपयितुमशक्यमित्यर्थः । स्थगयिष्यामीत्यनेन 'यत्किञ्च मत्प्रयत्नेन साधनीयं तद्धि ममाधीनम् यत्तु मम हृदयाधीनं तत्राहमवशा, हृदयस्य प्रियतमवशीभूतत्वात्' इत्यभिव्यज्यते ।

अनुरक्तायामपि वेश्यादिसादृश्यभावामन्यमानं प्रति दूती साकूतमाह—

सुहृत्त्व यदायत्तं नो लवणं कुग्रामरन्धने तु कुतः ।
सुभग सलवणेनापि च किं तेन हि यत्र न स्नेहः ॥१०७॥

अच्छीइँ ता थइस्सं दोहिँ वि हत्थेहिँ वि तस्सिं दिट्ठे ।
अङ्गं कलम्बकुसुमं व पुलइअं कहँ णु ढक्किस्सम् ॥ १०६ ॥

(अक्षिणी तावत्स्थगयिष्यामि द्वाभ्यामपि हस्ताभ्यां तस्मिन्दृष्टे ।
अङ्गं कदम्बकुसुममिव पुलकितं कथं नु च्छादयिष्यामि ॥)

हे सुभग यत् न अस्माकम् अधीनं तद् शुद्धम् । सुखभवद यत्नदेशाप्युपस्थितिन कुग्रामस्य स्पर्शने अन्यत् स्यादुत् मैत्र्यादि कुरु ? मम स्नानाल्पनादि (भोजनम्) किम् अत्र स्नेह कृत्रिम स्यात् । अर्थ किन्न पाठनाथ । अथ प्रार्थेयतु—हे सुभग ! (त्वं सौभाग्यशाली श्लि मसी ह्येदेव तव निरन्तरीत्याशयः) त्वया लावण्यमयसमग्रसौष्ठवतया यथा स्वाभाविक स्नेह (अनुराग) माऽवधीरितवीव । यतो ह्यस्मिन् कुत्र येन भिन्न सान्द्रय कथं स्यात् ? स्नेहहीनं केवलं लावण्यं च यत्र सुखमिसुखमम् । अत एव धान्यपात्रिका अन्येन केवलं लावण्येन को वा सद्भावस्य परितोषः ? लावण्यं इयत्तया सौन्दर्यं न कदाचिद् यत्र तद्दि दुरापम् । यथा च स्वयं मया किम् बहुना सुलभ स्नेहो भावपरायत्त सुलभो जात । तथा च सुभगत्वार्थेन वासी यस्य स्नेहो निराकारीय इति ताभ्रो सूच्यते ।

सञ्जीवनौषधीमिव सुतस्य रक्षत्यनन्यकर्मैव ।
श्वश्रूर्नवाऽभ्रदर्शनकण्ठागतजीविता स्नुषामेताम् ॥१०८॥

भुञ्जसु जं साहीणं कुत्तो लोणं कुगामरिद्धम्मि ।
सुहअ सलोणेण वि किं तेण सिणेहो जहिं णत्थि ॥१०७॥
(भुङ्क्ष्व यत्स्वाधीनं कुतो लवणं कुग्रामऋद्धे ।
सुभग सलवणेनापि किं तेन स्नेहो यत्र नास्ति ॥)

संजीवणोसहिं मिव सुअस्स रक्खइ अणण्णवावारा ।
सासू णवब्भदंसणकण्ठागअजीविआ सोह्णं ॥ १०८ ॥
(सञ्जीवनौषधिमिव सुतस्य रक्षत्यनन्यव्यापारा ।
श्वश्रूर्नवाभ्रदर्शनकण्ठागतजीवितां स्नुषाम् ॥)

मयाधाराणां नवीनमेघानां दर्शनेन कण्ठगतजीवितामू एतां स्नुषाम् पुत्रवधूम् । सुतस्य निजपुत्रस्य पुनरुज्जीवनमहौषधिमिव अनन्यकर्मैव त्यक्ताऽन्यव्यापारा सती श्वश्रू रक्षति । पुत्रो मे प्रवासं गतः । ततश्च विरहवेदनया मृतायामस्यां मम पुत्रोऽपि न भवेदित्याशङ्कया तां सतर्कमुपचरतीत्यर्थः । सञ्जीवनौषधिमिवेत्यनेन पुत्रोऽस्यामेकान्तना बद्धमनाय इति अनुभवमार्मिकस्य श्वश्र्वा बोध्यते ।

निवससि हृदयनिहितया हृदयेऽस्माकं स्वजायया साकम् ।
कथमन्यथा तथा मे मनोरथाः सुभग विज्ञाता ॥ १०९ ॥

हे सुभग ! हृदयवर्तिन्या स्वप्रियया सह अस्माकं हृदये वससि । अन्यथा यथा यदि एतन्न भवेत्तर्हि तया (सपत्न्या) मे मनोरथाः कथं ज्ञाताः ? मम हृदयगतमनोरथानां परिज्ञानात् अहमनुमिनोमि यत् मम हृदये त्वं स्वप्रियया सहैव निवससि न एकाकीत्यर्थः । तथा च अहं त्वामहर्निशं हृदयेऽनुचिन्तयामि । परं त्वं मां विहाय तस्यां सपत्न्यामनुरक्तः । अत एव गोपनीयमपि रहस्यं तस्याः प्रकाशयसीति गूढ उपालम्भोऽभिव्यज्यते । स्वजायेत्युक्त्या-सैव ते साम्प्रतं पत्नी, अहं तु स्त्री सामान्यमिति ईर्ष्याभिव्यज्यते । सुभगेत्यामन्त्रणेन अहमन्यस्यामनुरक्तमपि इव मामेवानुध्यायति इत्यात्मनः सौभाग्येनैवाऽवलिप्तोऽसि इति गूढाक्षेपो व्यज्यते ।

णूएं हिअअणिहिआइ वससि जाआइ अह्म हिअअम्मि ।
अण्णह मणोरहा मे सुहअ कह तीअ विण्णाआ ॥१०९॥

(नूनं हृदयनिहितया वससि जायया अस्माकं हृदये ।
अन्यथा मनोरथा मे सुभग कथं तया विज्ञाता ॥)

रिव मेघरहितो धनरहित. स्वजनमध्यवास इव ।
मिव रिपुलक्ष्या दुःसहनीयस्तव वियोग ॥ ११० ॥

मेघहनेन वषवारेव रहितो ध्वर्षिरिव, धनेन विना स्वजनानां
वास इव, वैरिणा धनसमृद्धदर्शनमिव तव वियोगो दु सहनीयः ।
के नायिकायाः सदशाधमेवम् ।

ामि तेन माऽभूत् मन्युभिरभिपूरिता सुभग येन ।
णा मा पुनरपि स्पृश्ये त्वां त्वदुगतमाणा ॥१११॥

मन्युभि हृदयोत्तापकारे क्रोधे पूरिता भवम् । तव (कारणम्)
ात् न विस्मृजामि न त्यजामि । मम त्वद्गतत्रणाम्ना त्वद्गतमवा
पमाणा यह पुनरपि कस्मात्मादपि त्वामेव मा स्पृश्ये न
मि । तव दुरवरिणभृशदुःखस्य दु नाभिप्रायमाणाऽप्यहम् अस्य
मवदुःखानं स्यात् न समर्थो, दुःखनाशाम्बो चतुरता । स्व

स्व मेघरहिओ धणरहिओ सुअणमज्झवासो व्व ।
रिद्धिदंसणमिव दूसहणीओ तुह विओओ ॥ ११० ॥

वर्षिरिव वर्षरहित धनरहित स्वजनमध्यवास इव ।
रिपुऋद्धिदर्शनमिव दु सहनीयस्तव वियोग ॥

ल सहर्षि सनस्पि पूरिता भ्अ भोण दे सुहव ।
स्मरणा मरन्ती मा पुरम पुना वि ००० सहसह ॥ ११
[illegible]
[illegible]

तु तथापि त्रिप्रियकरणान्न विरमसि । अहो ते सुभगतागर्व इति 'सुभग' सम्बोधनोज्जृम्भित उपालम्भ प्रणयश्चाभिव्यज्यते । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमर ।

भरितोच्चरत्प्रविसृतप्रियसस्मरणाभिसूचको बाष्पः ।
नयनस्थितो वराक्या दुःखपरीवाह इव वहति ॥ ११२ ॥

भरित पूर्ण अत एव नयनमुत्क्रम्य उच्चरन् निर्गच्छन् प्रविसृत प्रवृद्ध तथा प्रियसस्मरणस्याभिसूचक । वराक्या दीनायास्तस्या नयनस्थितो बाष्प दुःखस्य प्रवाह इव वहति । दुःखप्रवाहोऽपि पूर्णत्वे सति आधारपराङ्मुखश्च य गच्छन् प्रियस्मरणसूचकश्च भवति इति पूर्वार्द्धगत विशेषणत्रयमुभयत्रापि संयुज्यते । नायमश्रुप्रवाह किन्तु प्रवृद्धत्वाद्धृदि निर्गच्छन् प्रियविरहजन्मा दुःखप्रवाहोऽयमित्यपह्नुतिरलङ्कारो व्यङ्ग्य ।

निमिषमिव हि जागरित रात्रे प्रथमार्द्धमेष्यसि त्वमिति ।
सतापपरवशाया वर्षमिव व्यतिगत शेषम् ॥ ११३ ॥

त्वम् एष्यसि (आगमिष्यसि) इत्युत्साहेन । तया रात्रेः प्रथमार्द्ध निमिषमिव निमेष इव जागरितम् । 'रात्र प्रथमार्द्धम्' इति

भरिउच्चरन्तपसरिअपिअसभरणपिसुणो वराइए ।
परिवाहो विअ दुक्खस्स वहइ णअणट्ठिओ बाहो ॥११२॥

(भरितोच्चरत्प्रसृतप्रियसस्मरणपिशुनो वराक्या ।
परीवाह इव दुःखस्य वहति नयनस्थितो बाष्प ॥)

धायम्भसयोते द्वितीया । अर्द्धरात्रे आलेरि तथाऽऽगमनोत्पादन मा न निमेषमिव परिगतस्य आगमिष्यतीति भाव । शयम् अवशिष्टमर्द्ध समागमाभावस्या (नायिकाया) वर्षमिव व्यतिक्रान्तम् । तत्र आगमिष्यतीति वर्षे व्यापत्त अन्यथा नपुंसकत्वं न स्यात् । तदिदं सम्भवानु रागेण स्वप्ने तु पुरुषायित सातु । तत समागमस्य भावनाभाषेण सुखानि तत्र पुलकपूर्वक स्वप्नेति । विचारे तु घटिका अपि वर्षायन्ते इति तात्पर्यानुगतो व्याख्यात ।

धन्यास्ता महिला या दयितं स्वप्नेऽपि पीसन्ते ।
तेन विना मम निद्रैव नैति का पेसते स्वप्नम् ॥११४॥

या महिला स्वप्नेऽपि दयितं पश्यन्ते ता धन्या । मम (प्रियस्य) विना मम निद्रैव न आगच्छति तर्हि स्वप्न का दर्शनम् ? दयितदर्शने च स्वच्छन्दं आयाति निद्रा आयाति प्रियतमदर्शनलालसा न धन्या

अद्धिमि णुम णि ठिमित्र व अणिमवे आमिसणीस पदमडम् ।
सार सताहवरवसाह वरिसे व वागिरम ॥ ११६ ॥

(एकापि नदीगि निमिषमिव आगत्य वर्णिस्या प्रथमार्द्धम् ।
शेष अनागमनस्या वर्षमिव व्यतिक्रान्तम् ॥

धन्यास्ता महिलाओ जा दइअं सिविणए वि पेच्छन्ति ।
णिद्द च्चिअ तेण विणा ण एइ का पेच्छए सिविणम् ।

(धन्यास्ता महिला या दयितं स्वप्नेऽपि पश्यन्ति
निद्रैव तेन विना नैति च पश्यति स्वप्नम् ॥

[illegible]

[illegible]

अन्य कोऽपि निरानो मन्मथशिखिनो हला हताशस्य ।
निर्वाति नीरसानां हृदि सरसानां ज्वलति झटिति ॥११४॥

[illegible]

[illegible]

दग्धोपि नयनवह्निना परसस्पर्शेन निर्वृतिं जनयन् ।
न प्राप्यतेऽर्थितोऽपि हि दयितो विधुरिव कमलिन्या ११३

अण्णो को वि सुहावो मम्महसिहिणो हला हआसस्स ।
विज्झाइ णीरसाणं हिअए सरसाणँ झत्ति पज्जलइ ॥११५॥

(अन्यः कोऽपि स्वभावो मन्मथशिखिनो हला हताशस्य ।
निर्वाति नीरसानां हृदये सरसानां झटिति प्रज्वलति ॥)

दृष्टोऽपि (दृश्यमान अपि) नवनवो गुञ्जन् कदाचि त्वि मालतीमकरन्देन निर्वृतिं शीघ्रमुत्त जनयन् कदाचित् पाटलकलिकामभिलषः आश्रय एव दृश्यते । एवंविधः किन्तु अन्य प्रार्थितोऽपि यथा पूर्वान् विहाय सर्वदा न प्राप्यते । यथा—दृष्टोऽपि नवनवो गुञ्जन् । कदा हंसवत् मकरन्देन निर्वृतिम् पक्षच्छिक पुष्पे जनयन् । कदाचिदपि कलिकां मधु वर्षितकलिकाम् आश्रय आश्रयः । एवं प्रिय प्रार्थितोऽपि सर्वदा न प्राप्यते किन्तु मधुकरभावेन प्राप्यते । तथा च यदपि इत्यादि समासयुक्तः कान्ता दैवात् स्मर्यते न कामुकसमीपेऽनवस्थानम् । गुल्मकाक्षिप्यागतो व्यवहारः ।

अनवाप्तयौवनया सह रमणार्थं कामुकं प्रति कश्चिद्दिदृक्षया मधुकर अपदेशेनाह—

ईषत्कोषविकासं यावन्नाप्नोति मालतीकलिका ।
मकरन्दपानलोलुप मधुकर किं तावदेव मर्दयसि ॥११७॥

दीसन्तो णयणसुहो विम्बुप्पण्णो करहिं वि छिवन्तो ।
अवभरिअव्वो ण लब्भइ चन्दो व्व पिओ कलाणिलओ ॥११८॥

(दृश्यमानो नयनसुखो बिम्बोत्पन्नः कराभ्याम् (अपि) स्पृष्टः ।
अपहस्तितो न लभ्यते चन्द्र इव प्रियः कलानिलयः ॥)

जाव ण कोसविकासं पावइ ईसीस मालईकलिआ ।
मअरन्दपाणलोलिर भमर ताव च्चिअ मलेसि ॥ ११९ ॥

(यावन्न कोषविकासं प्राप्नोतीषन्मालतीकलिका ।
मकरन्दपानलोलुप भ्रमर तावदेव मर्दयसि ॥)

मालतीगुल्मस्य कलिका । कोरकस्य कुसुमस्य विकासम् अप्राप्ता-वस्थम् । यावत् ईषत् किञ्चिदपि न प्राप्नोति मकरन्दस्य पुष्परसस्य तत् कोमल हे मधुकर तावदेव (अनतिमन्यमानस्ते एव) (एताम्) किं मर्दयसि किं दूषयसि । अस्याः कोरकस्य विकासे सम्पन्ने कुसुमे रसोऽपि स्यात् अथ तदपि रसपाने अनाघ्राताकलिकाम् तावदेव तां कलिकां मर्दयसीत्यनुचितम् । यदि रसमधुनः आकांक्षा तर्हि तावत्प्रतीक्षणीयमिति भाव । अनेन वाक्यार्थेन—'अप्राप्तयौवना बालिकोपमा इव कलिका यावत् कामविकासं परागकुसुमरसविकासं नाप्नोति रतिसुखसम्पन्नता तावदेव किमेनां मर्दयसि । यथा यौवनविकासमासादयेत् कञ्चित्कालं परिहाय विरम्यतामिति प्रवर्तितव्यमिति नायकं प्रति गूढमभिव्यज्यते । अस्या गाथाया अर्थमुपजीव्य बिहारीणा निम्नलिखितः दोहः निर्मित इति केचिदुत्प्रेक्षन्ति—

नहिं पराग नहिं मधुर रस नहिं विकास इहिं काल ।
अली कलीही सौं बँध्यो आगैं कौन हवाल ॥'

*सन्ति मुखेऽन्यासामपि पक्ष्मलधवलानि दीर्घकृष्णानि ।
नयनानि सुन्दरीणाम्, तदपि द्रष्टुं न जानन्ति ॥११८॥

अण्णाणँ वि होन्ति मुहे पम्हलधवलाइँ दीहकसणाइ ।
णअणाइँ सुन्दरीए तह वि हु दट्ठुं ण आणन्ति ॥ ११८ ॥
(अन्यासामपि भवन्ति मुखे पक्ष्मलधवलानि दीर्घकृष्णानि ।
नयनानि सुन्दरीणां तथापि द्रष्टुं न जानन्ति ॥)

---

* एतच्छायोपजीवक बिहारिपद्यम्—
' अनियारे दीरघ दृगनि किती न तरुनि समान ।
वह चितवनि औरै कछू जिहिं बस होत सुजान ॥'

(एतद्‌तिरिक्तानाम्) अन्यासामपि सुन्दरीणां मुखे सुन्दरपक्ष्म (नेत्रलोम)-युक्तानि धवलानि दीर्घाणि कृष्णानि च नयनानि यद्यपि सन्ति तथापि तानि नयनानि दर्शनचातुर्यं न जानन्ति इयमेव कटाक्षवीक्षणे प्रगल्भेत्याशयः । तदन्या अपि नयनगुणा भ्रूविलासादिचेष्टाभि विना विफला इति भावः । किन्च द्रष्टुं न जानन्तीत्यनेन—अन्या सुन्दर्यो दीर्घाभ्यामपि नयनाभ्यां न सम्यक् पश्यन्ति या अनुरागश्च येषु उत्पद्यन्ते । परं मत्प्रसूना सैव नायिका द्रष्टुं जानाति या भवन्तं सहृदं दृष्ट्वैव परिचितवती । इति नायिकाया प्रेमातिशयं व्यज्यते । नायिकाया गुणानुरूप सूचयन्त्या दूत्या नायकं प्रत्युक्ति ।

तव दर्शने सतृष्णा शब्दं श्रुत्वा विनिर्गता यानि ।
तानि पदानि हि जाता वोढव्या त्वयि विनिर्याते ॥११९॥

तव दर्शनार्थं सतृष्णा साभिलाषा सा तव शब्दं (कण्ठस्वरम्) श्रुत्वा यानि पदानि गृहाद्बहिः विनिर्गता । त्वयि विनिर्याते दर्शनपथा तीतं सति तानि पदानि अन्यजनद्वारा वोढव्या अपनेतव्या जाता । त्वदिदृक्षाभिलाषातुरेऽका सा तव दर्शनोत्साहेन निजपदेराममानी कतिचित्पदानि बहिरागता पर त्वामदृष्ट्वा अधीरा सा पतनाविवशा समभवत् अन्यान्प्रवर्तनसमये अन्यैर्जनैर्वहनीयाभवदित्याशय । तानि

तुह दंसणे सअण्हा सद्द सोऊण णिग्गआ जाइ ।
ताइ वोलीणे ताइ पआइँ वोढव्विआ जाआ ॥ ११९ ॥

(तव दर्शने सतृष्णा शब्दं श्रुत्वा निर्गता यानि ।
त्वयि व्यतिक्रान्ते तानि पदानि वोढव्या जाता ॥)

परानीप्सम्मतयोरे द्वितीया । अस्मदधीनप्राणतुल्या 'पेम्मस्स' इति कथनेन तन्नीतिता यथाऽद्यैवैनीयापि भवति यया उक्तं, ताम रे तस्या जीवितरक्षणीय इति दम्पते ।

इत्यनुरूप दयितमप्राप्य विरहिणी काश्चिद् रहस्याभिज्ञा सखी प्राह—

किं रोदिपि किं शोचसि किं कुप्यसि सुतनु पैकैकस्म् ।
विषमिव विषम प्रेम हि रोद्धुं शक्नोति क कथय ॥१२०॥

एकैक प्रत्येकजन प्रति किं कुप्यसि । इच्छानुरूप दयितमनवाप्य मत्सरभयया त्व प्रेमपरागु भिन्ना अकमीप्सरमाभिलत्वाऽकथनेति परित्यागम् । तद्वृथा कोप वा शोचनापास वा मा कार्षीरिति भाव । 'सुतनु' इति सम्बोधनेन—' आत्मन सौन्दर्य वृथैव परिगणयन्ती त्व सुभृश परितप्यसे इति ध्वन्यते । तत्र सह सपाक्षे सङ्क्रान्तो विषवेगो दुर्निरोधनया यथा अचिकित्स्यो भवति तथा प्रियप्राप्तिमात्रप्रतीकार प्रेमापि प्राय अप्रतिरोध्य एव भवतीत्याशय ।

पूर्वानुरागे छेकमुखेन नायिका नायकमाह—

या या पश्यामि दिश तत्र लिखित इव विलोक्यसे पुरत ।
प्रतिमापरिपाटीं तव सकल वहतीव दिक्चक्रम् ॥ १२१ ॥

किं रुवसि किं अ सोअसि किं कुप्पसि सुअणु एक्कमेक्कस्स ।
पेम्म विस व विसम साहसु को रुन्धिउ तरइ ॥ १२० ॥

(किं रोदिषि किं च शोचसि किं कुप्यसि सुतनु एकैकस्मै ।
प्रेम विषमिव विषमं कथय को रोद्धुं शक्नोति ॥)

[illegible]

एवैव हि स्वगुण [illegible] ।
[illegible] यथा हि [illegible] ॥१७५॥

[illegible]

[illegible]

कथं पाण्डुरतेति विरोधः । पूर्वाद्धप्रकारेण सरसादे साभिलाषाद्यर्थकरणेन च परिहारः । तथा च— अनेन अलंकारेण 'त्वद्विरहे तस्याः सर्वमपि विपरीतं जातम्' इति वस्तु व्यज्यते ।

उन्नमतो नवमेघान् विमुक्तनिजजीविताशया दृष्ट्वा ।
पथिकगृहिण्या डिम्भो विरहितमुख्या हि संदृष्टः ॥१२३॥

उन्नमतः शनैरुज्जृम्भमाणान् (प्रवर्द्धमानान्) नवमेघान् दृष्ट्वा विमुक्तनिजजीविताशया मुक्ता निजजीवनस्य आशा यया, एतादृश्या पथिकगृहिण्या । रुदन्मुख्या (रुदत्या सत्या) डिम्भः शिशुः दृष्टः । प्रावृषि विरहपीडनया मृतायां मयि, अशरणस्यास्य का गतिः स्यात् ? इत्थं कः पालयेदिति चिन्तयेति भावः ।

दोषाऽपि महिलानां यदि प्रवसन्ति गर्विताः पुरुषाः ।
विरहान्ता न हि तावद्द्विभा यावन्म्रियन्ते नो ॥ १२४ ॥

दट्ठूण उण्णमन्ते मेहे आमुक्कजीविआसाए ।
पहिअघरिणीअ डिम्भो ओरुण्णमुहीअ सच्चविओ ॥१२३॥

(दृष्ट्वा उन्नमतो मेघानामुक्तजीविताशया ।
पथिकगृहिण्या डिम्भोऽवरुदितमुख्या दृष्टः ॥)

महिलाण चिअ दोसो जेण पवासम्मि गव्विआ पुरिसा ।
दोन्तिण्णि जाव ण मरन्ति ता ण विरहा समप्पन्ति ॥१२४॥

(महिलानामेव दोषो येन प्रवासे गर्विताः पुरुषाः ।
द्वित्रा यावन्न म्रियन्ते तावन्न विरहाः समाप्यन्ते ॥)

पुत्रस्य 'पुर ग्रामणाम्ने' इति धात्वोर्निष्पन्नम् । [illegible] [illegible] [illegible] ग्रामणाभिना (नेतृना)-[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (धीराम्) [illegible] [illegible] दोष [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भविष्यति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भाव ।

एषैव हि रूपगुण ग्रामणिदुहिता समुद्वहति ।
अनिमिषनयन सघम्ना यथा हि देवीकृतो ग्राम ॥१२५॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अलौकिक रूपगुणम् (सौन्दर्य गुणम्) धारयति यया (दुहिता) [illegible] [illegible] देवीकृत [illegible] [illegible] । [illegible] अनिमिषनयना ([illegible]) [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

ता विअरह रूअगुणं गामणिधूआ समुव्वहइ
अणिमिसणअणो सअलो जीए देवीकओ गामो ॥

(एषैव रूपगुणं ग्रामणीदुहिता समुद्वहति
अनिमिषनयनः सकलो यया देवीकृतो ग्रामः ॥)

उपालम्भपण्डिता काचित्खण्डिता (यस्यां सपत्नीव्यासङ्गो यस्याः पतिः प्रातर्गृहमायाति) चन्द्रव्यपदेशेन दयितमाह—

अनुभूतः पूर्णदिने सकलकलापूर्ण तव करस्पर्शः ।
वन्दामहे द्वितीयासङ्ग कृशाङ्गाधुना चरणौ ॥ १२६ ॥

सकलाभिः षोडशकलाभिः पूर्ण (अयि चन्द्र) पूर्णदिने तव कलाभिः पूर्णे पूर्णिमादिवसे मया तव करयोः किरणानां स्पर्शः अनुभूतः । द्वितीयासङ्ग द्वितीयातिथेः सम्बन्धेन कृशाङ्ग कृशशरीर ! इदानीं चरणौ वन्दामहे, द्वितीयातिथौ वन्द्यतया त्वमधुना चन्द्रीयचरणौ सौन्दर्यं ।

व्यङ्ग्यविधया तु दयितमाह—हे पटिष्ठकलाभिः पूर्ण ! पूर्णदिने तव सकलकुशलपूर्णे दिने । अथवा प्राकृते ' पुण्यदिवसहस्मि ' इत्यस्य ' पुण्यदिवसे ' इत्यर्थः । तत्र अस्मयोर्दयिने अथवा शोभने दिने तव करस्पर्शः हस्तस्पर्शोऽनुभूतः । इदानीं द्वितीयस्या (सपत्न्याः) सङ्गेन कृशाङ्ग ! तव चरणौ वन्दामहे । इदानीं ते चरणयोः प्रणाम एव, न तु समीपमुपगमः । दूरत एव नमस्करणीयोऽसीति भावः । कोपस्य प्रायः स्थाने प्रसिद्धा किल चरणवन्दनोक्तिः । ' सकलकलापूर्ण ' इति साकूतोक्त्या—' त्वं सकलगाढ्य (पूर्णस्त)-कलाभिः पूर्णोऽसि । एवं च सौम्यैरभिनन्दनीयेऽपि दिने पुण्येऽपि दिवसे तव करस्पर्श एव अस्मत्कृते भूरि भाग्यमभूत् । द्वितीयाभिः साकं तु तव सङ्गोऽपि भवति यस्याभि

अणुहुत्तो करफंसो सअलकलापुण्ण पुण्णदिअहम्मि ।
बीआसङ्गकिसङ्गअ एण्हिं तुज्झ वन्दिमो चलणे ॥ १२६ ॥

(अनुभूतः करस्पर्शः सकलकलापूर्ण पूर्णदिवसे ।
द्वितीयासङ्गकृशाङ्ग इदानीं तव वन्दामहे चरणौ ॥

[illegible]

दिव सूर्यस्तवद [illegible]—

धनूपागन रञ्जितदेह [illegible] ।
[illegible] दिवसपतेऽस्य [illegible] ॥१९८॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

दर्शिनम् इव । विवाहे चतुर्थीहोम कृत्वा जामाता श्वशुरं गच्छति । ...
यावद्दिरागमनं न भवति तावद् द्वयो (वरवध्वो) विरहो भवति ...
एवं च चतुर्थीदिने भाविनो विरहस्य भयेन परस्परालिङ्गनाभ्यां ...
वधूवरयोर्द्वयो न भवति यदि तु दुःखात् दर्शिनमिवापाततः ...
मध्ये उपस्थित जन विवाह जन गच्छमानिवृत्ति । तथा चात्र वियोगभया...
निविडमालिङ्गन द्वयो परस्पर स्नेहातिशयो दृश्यते । अवमन्तव्य...
विवाहाय पाणिपीडनमितोऽनन्तरम् । तस्मात् आवयोरेव (द्वयो)
प्रिय संघातेन मज्जनमभयमिद वैवाहिकमासमपुष्य अधिराद्य इन...
विरहदुःखे पतितम भविष्यति इति कामातुरयो कारणात् (अन्यत्र
मत्र तु निद्रानयति) विवाद भवानार्यां इमम इति इयी इति यदि
भाविनाभावमपि वधूवरयोर्द्वयो दर्शितमिव ।

इत्थ पुनरापुरत्वे नायापि दर्शनमाप्नुमनभवन्तं प्रति कश्चिदाहुनमाह—

धनरते न हि गुरवपति तवन्न वराधि सन्मदापवत् ।
धुरपामि पवरमेव न सुभग नु वन्धि समापवत् ॥१२९॥

यत् यत् कार्यं ते न सुभगति पुन नाम्नाकृति मम ...
धीन तवाङ्गर्य न करामि । यदि तु यद्यव न सुभ्रकृति हे सुभग !

ज उ त ल सुभ्याइ न त ल बरमि अ समावत्तम
महय विरह अ स गुर्भिस गुरुद न वि समावत्तम ॥१२९॥

(कुशल न सुभ्यात तमम कर्मि ...
यदयव इव ...

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सन्ध्योपात्तजलाञ्जलिबिम्बितगौरीमुखाम्बुरुहम् ।
स्फुरिताधरं मुधैव हि विगलितमन्त्रं हर नमत ॥१३३॥

सन्ध्योपासनार्थम् उपात्ते गृहीते जलाञ्जलौ प्रतिबिम्बितं (बिम्बरूपेण सङ्क्रान्तम्) गौरीमुखकमलं यस्य तम् । तच्च प्रियामुखावलोकनजातभावान्तरतया विगलितमन्त्रं विगलितः विस्मृतः मन्त्रः यस्य तम् । तथापि तद्गोपनार्थं मुधैव स्फुरिताधरं अलीकमेव सच्चेष्टं हरं प्रणमत । सायंसन्ध्योपासनवर्णनेन ग्रन्थसमाप्तिं गाथाकारेण, यथा प्राग् सन्ध्यावर्णनेन आरम्भः ।

देवर्ष्युपाध्यायभट्टश्रीमथुरानाथशर्मसम्पादितम् ।
गाथारत्नसमुच्चयमुरसि वहन्तो भजन्तु सन्तोषम् ॥१३४॥

सञ्झागहिअजलञ्जलिपडिमासङ्कन्तगोरिमुहकमलम् ।
अलिअं चिअ फुरिओट्ठं विअलिअमन्तं हरं णमह ॥१३३॥

(सन्ध्यागृहीतजलाञ्जलिप्रतिमासङ्क्रान्तगौरीमुखकमलम् ।
अलीकमेव स्फुरितोष्ठं विगलितमन्त्रं हरं नमत ॥)